

UPPSALA PAPERS IN ECONOMIC HISTORY

1991

RESEARCH REPORT NO 28

Delat arbete, delad makt:

om kvinnors underordning i och genom arbetet

En historisk essä

Ulla Wikander

Department of Economic History

Denna uppsats är skriven på uppdrag av Maktutredningen och ingår i boken **Kontrakt i kris. Från ojämlig till ojämslald.** Yvonne Hirdman & Gertrud Åström (red). Stockholm (Carlssons förlag) 1992.

ISRN UU-EKHI-RR--2&-SE

ISSN 0281-4560

Uppsala universitet

Repro HSC, Uppsala 1998

Innehåll

Inledning..	5
Om 1800-talet	9
Sekelskiftets paradoxer i kvinnors arbetsliv..	22
Mellankrigstiden	36
Efterkrigstiden..	46
Och framtiden?.....	53
Litteratur och källor.....	58

Feministisk forskning utgår från antagandet, att de traditionella tanke-system inom vilka kunskap formas, begränsar tankeförmågan på sätt som har verkliga följder för hur individer, som lever inom tanke-systemen, handlar och agerar. Om vi ska kunna använda kunskap för att skapa nya förhållanden, behöver vi plockar isär det som verkar vara naturliga påståenden och avslöja vilken funktion de har i den verkliga världen.¹

Alice Kessler-Harris, *A Woman's Wage. Historical Meanings & Social Consequences*. Lexington 1990 s 1-2

... men även om gränser sätts av den objektiva verkligheten, så måste män och kvinnor träffa egna val. Det är faktiskt så, att verkligheten delvis skapas genom de tolkningar som män och kvinnor gör sig av den, genom de myter och symboler som de använder för att förstå den existerande omvärlden. Män och kvinnor agerar i verkligheten utifrån sin förståelse av den och på det viset hjälper de också till att forma den.²

George L Mosse, *Masses and man. Nationalist and fascist perceptions of reality*. New York 1980 s 14-15

Inledning

Kvinnor utför vissa arbeten. Män utför oftast helt andra. Man kan se detta som något naturligt. Det kan också ses som ett problem, vilket jag kommer att göra.³ Det upprätthåller nämligen en skev maktfördelning till mäns fördel. Arbetsdelningen mellan kvinnor och män, den s k genusarbetsdelningen, betonar och vidmakthåller ett ojämnt maktförhållande.

---

¹ I engelskt original, övers UW: Feminist scholarship operates from the assumption that the traditional belief systems out of which knowledge is constructed place constraints on thought that have real consequences for the behavior of individuals who live within them. If we are to use our knowledge to move to a new plane, we need to dissect seemingly natural meanings and to explore how they function in the real world.

² I engelskt original, övers UW:... however much they may be limited by objective reality, men and women do have choices to make. Indeed, that reality tends to be shaped by the perceptions men and women have of it, by the myths and symbols through which they grasp the existing world. Myths and symbols serve to internalize reality and to infuse it with fears, wishes, and hopes of man. Men and women act upon reality as they perceive it, and thus they help to shape it as well.

³ Stort tack till Johan Berggren, Louise Hällberg, Yvonne Hirdman, Lynn Karlsson, Ulla Manns, Lena Somme stad och Gertrud Åström samt elever på grundutbildningen vid historiska institutionen i Göteborg under läsaren 1988-89 och 1989-90, för diskussioner, uppmuntran, tålmod och förbättrande kritik. Sist — men egentligen främst — ett särskilt tack till Alice Kessler-Harris, som fick mig börja tänka i dessa banor genom sin uppsats "Stratifying by Sex" (1975).

Problemet ligger inte främst i löneskillnaderna, fast de är till kvinnors nackdel; inte heller i deltid arbetet, som framförallt utförs av kvinnor. Dessa är nämligen bara delproblem. *Problemet ligger i den totala arbetsdelningen i samhället*, som ger särskilda arbeten till kvinnor och andra till män. Kvinnor har, via ett jämhårt men oskrivet samhällskontrakt, tilldelats huvudansvaret för den helt oavlönade och tämligen flexibla uppgiften att ta hand om hem och barn, att ta hand om den s k reproduktionen av det mänskliga. Enligt samma hårda kontrakt tilldelas kvinnor också de sämre jobben i lönearbetet, där skarpa skillnader upprätthålls mellan “kvinnliga” och “manliga” arbeten.

I arbetsmarknadens uppdelning mellan “kvinnliga” och “manliga” arbeten ligger *idag* själva möjligheten till kvinnomas fortsatta underordning under män. Genusarbetsdelningen är på samma gång ett uttryck för att kvinnor är underordnade män och medlet som gör det möjligt att ännu hålla kvar kvinnor i en underordnad ställning. Jag skulle vilja lägga betoningen så, att genusarbetsdelningen är resultatet av en social hierarki. Det är alltså inte arbetsdelningen mellan kvinnor och män, som gett upphov till hierarkin men den stärker den.

Kvinnor i lönearbete har det sämst av alla löntagare. Den systematiska snedfördelningen av jobb efter kön ger, på alla nivåer, kvinnor ett mindre intressant, ensidigare och på andra sätt sämre arbete än män på samma nivå. Genom att ständigt vara sysselsatta, i antingen betalt eller obetalt arbete, har kvinnor inte heller, annat än i undantagsfall, kunnat disponera någon fri tid för verksamhet av t ex politisk karaktär.

Kvinnohistorisk forskning framhåller maktaspekterna på relationen mellan kvinnor och män. Maktsystem behöver inte vara tydligt avläsbar i ett samhälle utan är tvärtom oftast dolda i olika slags diskurser och legitimeringar, som gör dem osynliga och accepterade för den samtida betraktaren. De ses som naturliga. Det intressanta är att systemet för underordning av kvinnor är så accepterat att det blivit osynligt i hela sin vidd, om inte för kvinnohistoriker, så för vanliga historiker, för politiker och för de flesta människor i dagligt liv.

Som historiker vill jag visa på hur underordningen av kvinnor har bibehållits, återinstallerats och nyrationaliserats i det moderna samhället. Jag vill beskriva hur ett maktsystem blivit pseudoförklarat genom vetenskapliga och politiska tolkningar av hur detta system ser ut och hur sådana tolkningar i sin tur skapat och förstärkt en genusarbetsdelning, som idag blivit ett centralt uttryck för vårt samhälles dolda maktsystem.⁴ Under tidigare

---

⁴ Detta är bl a inspirerat av läsande om och av Foucault.

epoker var underordningen av kvinnor mer knuten till lagar men också till helt andra tankemönster än dagens, t ex till tolkningar av annan religiös, medicinsk och vetenskaplig karaktär.

Jag använder mig av en definition av underordning, som både grundar sig på hur fördelningen av arbetet i ett samhälle görs och på hurdan värderingen blir av detta arbete och vidare på hur resurserna i samhället blir fördelade efter olika arbetens status.

Enligt den amerikanske sociologen Barrington Moore Jr kan man med utgångspunkt i arbetsdelningen och fördelningen av produkter och tjänster i ett samhälle se hos vilka makten ligger. Han beskriver detta utan att ta upp just kvinnor som grupp, utan andra underordnade grupper, som t ex de kastlösa i Indien. *Injustice. The social buses of obedience and revolt* tar upp frågan om de historiska villkoren för över- och underordning i allmänhet.⁵

Moore menar att man — om man gör generaliseringar utifrån den historiska kunskap som hittills har samlats — kan säga att de som har makt slipper utföra arbeten som ger låg status och bevarar sådana som ger hög status åt sig själva. Låg status har den som i sitt arbete inte har kontroll över andra människor men istället är tvungen att underordna sig. Sådant underordnat arbete har ofta kort utbildningstid och kräver endast enkel manuell skicklighet.

Låg status och underordning hör ihop med arbeten som är slitsamma genom att de återupprepas; därmed blir de ointressanta och monotona samtidigt som de är fysiskt påfrestande. Arbeten, som gör att man kommer i kontakt med bland annat smuts, ger låg status. Relativt högre eller lägre status har då arbete, som ligger bättre eller sämre till i jämförelse med andra arbeten. Över- och underordning, mer eller mindre makt, blir en relativ fråga, inte något absolut.

Moore är intresserad av under vilka villkor underordnade kan tänkas opponera sig mot sina sämre positioner och under vilka de inte gör det. Han menar, att ett osynligt socialt kontrakt, vars gränser ständigt förflyttas och utsätts för omprövning, kan sägas reglera förhållandet mellan den som har en överordnad och den som har en underordnad position i ett samhälle. *Att ifrågasätta ett sådant redan fungerande osynligt kontrakt är svårt och sker vanligtvis inte*. Kontraktet innehåller nämligen också fördelar för den underordnade, till vilka främst hör beskydd och viss materiell säkerhet i utbyte mot arbetsinsatser.

En underordnad kan visserligen protestera och bråka om hon/han tycker att den överordnade inte håller sin del av kontraktet, t ex inte ger skydd på

---

⁵ Moore (1978) Part One

det vis som det oskrivna kontraktet förutsätter. Den överordnade kräver service och lydnad. Det brukar pågå ett ständigt småträtande om gränserna mellan över- och underordnad, där vardera sidan försöker tillskanska sig fördelar. Däremot förekommer sällan ett ifrågasättande av själva kontraktet. Det uppfattas av båda parter som naturligt och givet.

Ett sådant oskrivet kontrakt finns i högsta grad mellan kvinnor och män och kan kallas för genuskontraktet.⁶ Villkoren för kontraktet dikteras naturligtvis främst av den som i varje historiskt tillfälle har makten. Ett radikalt ifrågasättande av kontraktets villkor kan endast ske, när ett samhälle går in i en materiell expansionsperiod eller råkar i kris och det samtidigt uppstår en medvetandegjord uppfattning om det orättvisa i det tidigare kontraktet. Inte förrän en tolkning av relationen som orättvis blir accepterad av grupper av människor kan varaktiga förändringar i kontraktsvillkoren komma till stånd genom att motstånd bjuds och andra lösningar på fördelningen av resurser och makt föreslås och genomdrivs.⁷

När det gäller kvinnor måste ännu en sak påpekas. Det är frågan om den låga status som är knuten till att vara född som kvinna och det sätt på vilket den statustilldelningen smittar av sig på det arbete en kvinna utför. Detta har betytt att kvinnoarbeten, även om de krävt yrkesskicklighet — som t ex många vårdarbeten — ändå inte värderats högt i samhället utan betalats lågt och har blivit utförda på dåliga villkor. Kvinnors prestationer värderas ständigt lägre än mäns, just för att de utförts av kvinnor. Det gäller också när det handlar om samma arbete och ett lika gott utförande.* Det tycks handla om en seg tankekonstruktion kopplad till en konkret maktrelation, som fått vidsträckta praktiska konsekvenser. Man kan säga att denna allmänt låga status är vad en stor del av kvinnoforskningen handlar om; den försöker att tydliggöra och förstå de mekanismer som — oavsett allt annat — placerar en kvinna lägre än en man och döljer detta i ett system av samhälleliga, kulturella legitimeringar och förklaringar. Det har kallats ett genussystem.⁹

Jag tänker i denna uppsats schematiskt skissa förändringen av underordningens former, materiella och mentala, under de två sista århundradena och starta med den franska revolutionen. Vad uppsatsen försöker tydliggöra är den samhälleliga process som lett fram till att kvinnor ännu i dagens demokratiska samhälle som grupp är svagare, har mindre makt och inflytande, än män som grupp.

⁶ Jfr forskam som använt sig av "genuskontrakt" som en bild för förhållandet mellan kvinnor och män, Pateman (1988). Hirdman (1990)

⁷ Moore (1978) s 3ff

⁸ Phillips and Taylor (1986); Cockburn (1986)

⁹ Hirdman (1990)

Om 1800-talet¹⁰

1789 års revolution innebar att polariseringen i samhället i högre grad än tidigare koncentrerades till att ställa kvinnligt mot manligt. Det “kvinnliga” sågs alltmer som det “manligas” diametrala biologiska motpol.¹¹

Genom revolutionen upplöstes det feodala samhällets hårda privilegiesystem som byggde på en äldre uppfattning om att vi föds in i våra olika samhällspositioner. Klasstillhörigheten – i vilken familj man föddes – hade tidigare varit helt livsbestämmande och hade också accepterats som det. Under 1700-talet utvecklades allt oftare tanken om att individer föds med lika och naturliga rättigheter. Den fick i själva revolutionen för första gången sitt realpolitiska genomslag.

Ett nytt demokratiskt, folkrättsligt, tänkande blev accepterat av många. Det utgjorde den ideologiska grunden ifrån vilken den materiellt alltmer välbeställda och inflytelserika borgarklassen kunde ifrågasätta det feodala samhället. Genom en ny konstitution skulle franska män i princip bli behandlade lika inför lagen och få rösträtt. Den andra sidan av denna process blev att kvinnor lika kategoriskt förvägrades rösträtt, trots att politiska rättigheter för alla hade proklamerats.¹² Kvinnor uteslöts. Också män blev av olika anledningar under 1800-talet uteslutna från medborgarskap men aldrig med en principiell hänvisning till deras kön, något som däremot gällde för kvinnor. En kamp för likhet fördes så småningom av de grupper som uteslutits ur det formellt politiska deltagandet men den kampen blev naturligtvis präglad av de olika hinder som rests. Därför fick kampen föras på skilda sätt och inte alltid av dessa grupper tillsammans.

---

¹⁰ När det gäller 1800-talet kommer jag att hämta material främst från utländsk forskning dels därför att föga finns att tillgå om Sverige dels för att generellt gällde, tror jag, i stort sett samma förhållanden har. För slutet av det förra och för vårt århundrade finns däremot en hel del svensk forskning att tillgå. Se dock för början av århundradet; Qvist (1960); Göransson (1988); Åberg (1988); Christine Bladh (kommande avhandling, historia i Guteborg, om månglerskor i Stockholm 1800-1846), Inger Jonsson (kommande avhandling, ekonomisk historia i Uppsala, om protoindustrialisering och linhantering i Hälsingland)

tt Landes (1988); se också Paternatt (1988)

¹² Furet-Ozouf (1988) s 614 ff; Fraisse (1989); i Frankrike fick kvinnorna vänta ytterligare 150 Ar innan de fick delta i val.

Kvinnor utdefinierades från den politiska arenan på grund av sitt biologiskt medfödda kön, som de aldrig kunde komma bort ifrån. Detta utvecklade också en ideologisering omkring "det kvinnliga", utifrån det biologiska könet, som kunde förklara, varför en kvinna inte kunde räknas som likvärdig andra, d v s manliga, människor.

Kvinnoarbete som medel till inflytande

Naturligtvis hade kvinnor under feodalismen varit underordnade män, särskilt inom varje klass. Men vissa av de högre klassernas kvinnor hade kunnat utöva makt, legal makt, över underlydande män och också gjort detta. Under 1700-talet hade man kunnat skönja en tillväxt också av politiskt inflytande för adelns kvinnor, bl a i de litterära salongerna i Paris och vid hovet i Versailles. Jag ska inte gå närmare in på övergången från det feodala systemet till det alltmer mansdemokratiska och naturrättsliga, bara konstatera att skillnader mellan män och kvinnor blev allt viktigare att betona i det borgerliga samhälle, som växte fram kring handel och industri.¹³

Utän att förfalla till någon nostalgi beträffande äldre tider, vill jag påpeka att själva arbetsdelningen i det äldre bondesamhället hade en karaktär som gjort den till en maktmöjlighet för kvinnor. De flesta arbetsuppgifter hade varit skarpt uppdelade i "kvinnliga" och "manliga". Män och kvinnor hade olika kompetens- och ansvarsområden. Man tränade pojkar och flickor från unga år in i deras kommande arbeten. Den utbildningen fick de oftast hemma genom att tidigt arbeta tillsammans med vuxna. Kvinnomas kompetensområden vara många och väl så krävande både fysiskt och utbildningsmässigt som människens.

Dessa kvinnliga arbetsområden var inte desamma från trakt till trakt eller från land till land. När män for ut i krig eller bort för att driva handel, tog kvinnor över de flesta sk manliga sysslor och åtminstone hela ansvaret för en gårds skötsel.¹⁴ Naturligtvis fanns det kvinnor som aldrig kom att stå i spetsen för kvinnliga kompetensområden utan som föddes till tjänarinnor och pigor. Men deras arbetsledare var kvinnor.

Med det här resonemanget vill jag långt ifrån hävda att kvinnorna hade det bättre förr¹⁵; den lagliga underordningen var rigid. Jag vill bara påpeka

---

¹³ Davidoff-Hall (1987); Landes (1988);

¹⁴ Löfgren (1982)

¹⁵ En ännu inte avslutad debatt har pågått mellan kvinnohistoriker om industrialismens betydelse för kvinnor, där en skiljelinje gått mellan sådana som ansåg att kvinnor hade det bättre före industrialiseringen medan andra pekat på kvinnors ökande möjligheter efter och genom den. En kort översikt med biografiska hänvisningar av denna debatt

att det inte var i själva arbetsdelningen som fokus för underordningen då låg. Det kan vara viktigt att påpeka vad som skilde den tidens genusarbetsdelning från dagens: i en agrart baserad ekonomi ansågs kvinnors kompetens att också leda arbete och känna till en arbetsprocess i dess helhet som självklar, när det gällde bestämda områden. Detta gav kvinnor makt över arbetets utförande, vilket kunde vara dem till ett stöd i deras i övrigt underordnade position, t o m ibland ge dem ett maktmedel som kunde nå utöver själva arbetssituationen.

Övergången från livet i ett bondesamhälle till det i industrisamhället har för enskilda kvinnors del oftast gått via arbeten i andras hem men också via arbeten inom industri och handel, där nya former och arbetsdelningar skapades. Men det fanns några typiskt kvinnliga kompetensområden som på ett tydligt sätt överfördes mera direkt in i det industrialiserade samhället. Kvinnor i Sverige var mejerskor långt in på 1900-talet. Som bagerskor var kvinnor verksamma särskilt inom små hembagerier. Hur mejerskan som industriarbetare ändå på sikt försvann och ersattes av dagens mejerist visar hur omvandlingen gradvis trängde ut kvinnor också från deras "egna" kompetensområden. ¹⁶

Tankar om kvinnligheten

Låt oss följa hur uppfattningar om kvinnan utvecklades när Europa hade stabiliserats efter Napoleon-krigens omskakning. Både den tidigare upplysningen och den framträdande romantiken formade en syn på kvinnan som i grunden annorlunda mannen, en syn som motiverade att hon inte kunde eller borde sträva efter samma roll i samhället som mannen, den jämlikt födde, ansåg ha rätt att kräva.¹⁷

Så länge som religionen hade varit stark och upplysningens rationella människosyn inte brutit igenom, hade kvinna och man visserligen ansetts

---

kan man få i Smith-Rosenberg (1986) s 15. Det är endast *genusarbetsdelningens* betydelse som jag vill dra fram; dess positivare roll i det tidigare produktionssystemet, dess negativa i dagens.

¹⁶ Lena Sommestad (kommande avhandling, ekonomisk historia, Uppsala om hur detta genuskifte i ett yrke ägde rum) Se också Sommestad (1987, art 1987 & paper 1990); Hansen (1983); självklart var inte övergången klar och enbart koncentrerad till 1800-talet. Det handlar om en långsam process, vars äldre delar kan leva kvar in i våra dagar och som inte heller är jämn och förutsebar till alla sina delar, men jag vill här ändå skarpt skissa själva förändringen/omvandlingen.

¹⁷ Pateman (1988); Landes (1988); samt t ex Ehrenreich and English, (1979); Hausen (1981); Gay (1984, 1986); Newman (1985); Sayers (1985); Rosenbeck (1987); Mendus and Rendall (1989); Russett (1989)

som olika på jorden och inför lagen men deras själar var efter livet nakna och könlösa inför Gud. Då var ingen längre kvinna eller man.¹⁸ När ett mer vetenskapligt förklaringsmönster började tolka livssammanhang — och det tick sitt breda genomslag först under 1800-talet — blev biologin, naturen, allt oftare grundläggande för tolkningar av mänskliga beteenden och relationer.

Det borgerliga samhället och dess ideologi, som utvecklades och skaffade sig hegemoni under 1800-talet gav en speciell bild av kvinnan. Den kunde förklara varför en kvinna inte kunde ges lika rättigheter med en man. Den nya och allt oftare vetenskapligt grundade synen på kvinnan kan på ett klatschigt sätt sammanfattas så som den franske filosofen Rousseau redan på 1700-talet såg på skillnaden mellan en man och en kvinna: mannen är man emellanåt men för det mesta är han människa, medan kvinnan alltid och helt och hållet är enbart kvinna.¹⁹

Kvinnan sågs som försjunken i sitt kön, i sitt biologiska öde, som naturligt bestämde hennes underordnade förhållande till mannen. Men bilden som formades var inte enbart negativ — kvinnan stod högre än mannen moraliskt och hon var känsligare.

Denna tolkning av kvinnans natur och av kvinnan som Natur²⁰, gav nya innebörder till den gamla arbetsdelningen från bondesamhället men framförallt till den nya som växte fram inom stadsborgerligheten. Man talade i termer av en privat sfär inom vilken kvinnan skulle hålla sig och en publik sfär i vilken mannen hade sin plats. Genom att kvinnor och män var olika, passade de bäst för olika verksamheter, vilka med tiden kom att ligga långt ifrån varandra också rumsligt, i en uppdelning i hemma och ute, privat och publikt.

Den för alla män i princip öppna sfären var den politiska. Från den var kvinnor uteslutna. Privatlivet tog form och inom det skulle kvinnan ha sin maktsfär, aldrig utanför, enligt idealet. Som alla ideal var detta inte något som strikt kunde tillämpas. Tvärtom har nyare forskning visat i hur hög grad dessa sfärer var integrerade i varandra. Skiljelinjen gick inte att dra i praktiken,²¹ men trots detta såg och tolkade man samhället på det viset, som tudelat mellan en kvinnlig privat sfär och en manlig offentlig. Som en tolkning av världen blev den också vägledande för hur det *borde* vara. Den tolkningen fick i sin tur till följd sämre förhållanden för de kvinnor, som

---

¹⁸Riley (1988) s 18ff

¹⁹Eduards (1989) s 91; om Rousseaus kvinno- och manssyn, se Landes (1988) s 66-92

²⁰Merchant (1980, 1983)

²¹Davidoff and Hall (1987)

levde i sådana omständigheter att de tvingades bryta med dessa **idealnormer**²², samtidigt som andra ibland lyckades anpassa delar av verkligheten till den normerande tolkningen av den.

Nya arbetsmöjligheter

När det nya samhället formades, raserades inom hantverk och handel de gamla skråreglerna, som noggsamt hade utestängt kvinnor från hantverksarbete och fri affärsverksamhet. I Sverige infördes den s k näringsfriheten genom lagliga reformer åren 1846 och 1864.²³ Det anmärkningsvärda är att denna frihet på sikt inte kom att betyda kvinnors likställdhet med män inom näringslivet. Men till en början skedde en expansion av kvinnors handelsverksamhet.

I Stockholm — och säkert också på många andra håll i Sverige — fanns under andra hälften av **1800-talet** flera idérika och driftiga affärskvinnor, som t ex Augusta Brandes eller Amanda Christensen. Den förstnämnda startade, som nästan nyinflyttad från landsbygden, på **1850-talet** det s k Svenska Industrimagasinet, genom vilket hon ville både ställa ut och sälja “fruntimmers handarbeten och åtskilliga andra inhemska konst- och slöjdprodukter”? På **1880-talet** grundade lärarinnan Amanda Christensen en lönsam slips- och kravattfabrik, känd för märket Röda Sigillet, som hon sedan ledde till sin död **1928**.²⁵

Men när affärer allt mera måste lita till banker för expensionskapital och när män allt oftare slöt sig samman i föreningar utan kvinnor, för att skapa nätverk för sina affärsidéer och -kontakter, blev kvinnor på ett nytt sätt ställda utanför sådana expensionsmöjligheter, som gavs män.²⁶ Kvinnors affärstalanger blev hämmade och tilläts endast florera på den lägsta nivån,

---

²² Matovic (1987); Hagemann (1987)

²³ Qvist (1960); Bladh (kommaode)

²⁴ *Norden. Industriridning*, No 30, Stockholm den 23 juli 1880; dessa tidiga affärskvinnors historia, som måste inneburit många brott med tidens genuskontrakt, återstår att skriva.

²⁵ Svensson (1946)

²⁶ Hall (1981) s 164-175; Smith (1981); man kan fråga om kvinnor - trots lagliga förändringar - har det mycket lättare idag: häromsistens (våren 1990) skickade mig en god vän ett urklipp ur Aftonbladet (utan datum), där Handelshögskolans rektor Staffan Burenstam Linder besvarar frågan om vad hans skola gör för att få in flera kvinnliga elever. Rektorn för de blivande civilekonomerna svarade - Ingenting. Vi vill inte ha flera. Kvinnor är inte bra på affärer.-

där många kvinnor återfanns som t ex innehavare av sybehörsaffärer²⁷, mjölkaffärer och fotoateljér.²⁸

Vetenskap om klass, rasism och sexism

Parallellt med detta gick vetenskapen vidare. Socialdarwinismen blev en utveckling av Darwins lära om det naturliga urvalet i kampen för tillvaron. Den inriktades på att förklara mänskliga samhällen och stärkte och förvetenskapligade under 1800-talets slutdecennier alltmera en särsyn på kvinnor.²⁹ Kvinnor var annorlunda liksom främmande raser var annorlunda. Sexismens ideologi utvecklades parallellt med rasismens. Man tog fasta på det annorlunda men också på det primitiva, det mindre utvecklade. Kvinnor stod, liksom kolonialfolk, närmare barn än män i den civiliserade världen. Också arbetarklassens män hörde till dem som ännu inte utvecklats civilisatoriskt, vilket förklarade deras låga position i samhället.

Inom människosläktet var det så, enligt socialdarwinismen, att högre utveckling också innebar att kvinnor och män blev alltmer olika varandra, både till kroppsbyggnad och till intellektuell förmåga och böjelse.³⁰ Ett tydligt exempel på detta tänkande ges av den svenske rasbiologen Herman Lundborg i hans stora bildverk om Svenska folktyper från 1919; där får man se bilder på "kvinna av manlig typ" eller "yngling av kvinnlig typ" under rubriken "Vagabonder, tattare, kriminella och dylika", d v s bland dem han placerade lägst i samhället. Bara bland dem som Lundborg ansåg vara mest "rasblandade"³¹ och därför av den sämsta mänskliga kvalitén, bland dem på samhällets botten — där man bara där — kunde man finna tydligt könsblandade individer.

Genom att titta sig omkring i det tydliga klassamhället i vilket industrialismen frodades, kunde förespråkarna för detta sätt att tolka världen få goda exempel och empiriska fakta, som bekräftade hur det förhöll sig. Borgerliga

---

²⁷ Hornmage à min farfars mor Cecilia Wikander i Lund.

²⁸ Sundin (1988)

²⁹ Rosenberg (1974-1975)

³⁰ Sayers (1985) s 28ff; de Groot (1989); på den ena sidan menade man alltså att kvinnor stod nära barn och att detta var ett tecken på hög civilisation, på den andra sidan kunde tydligen män inom alla raser hoppas på en positiv civilisationsprocess som skulle höja dem närmare den vite mannen nivå, samtidigt som de därmed alltså fjärmades från kvinnorna de tidigare liknat. Kvinnor inom deras ras eller klass blev alltmer förbarnsligade.

³¹ Lundborg (1919) s 200 - 202. Varmt tack till Annika Öhmer, som gjort mig uppmärksam på detta exempel.

kvinnor arbetade sällan i hart kroppsarbete, höll sig inomhus och snörde sig i korsetter som snarare var tortyrredskap. De levde inne i hemmen, blev ofta bleka, ömtåliga och svimmade lätt. De syntes vara annorlunda och försvarslösa. Arbetarklassens kvinnor däremot ansågs vara sturska, starka, arbetssamma och uthålliga och exploaterades följdaktligen i hårt arbete under denna period, liksom arbetarklassens män. Detta blev både motiverat och accepterat genom att arbetarklassen ansågs stå på ett lägre **utvecklingsstadium**.³²

Det kan vara intressant att tänka på, att på samma sätt som man resonerade om kvinnors och arbetares lägre utveckling, såg man på folken i kolonierna. De stod på en lägre nivå, närmare det djuriska. Det var därför inte fel att låta dem arbeta hårt. De kunde heller inte utveckla samma nyanserade känslor, hysa kärlek eller känna smärta på samma sätt som de vita civiliserade. Både rasism och **sexism** förvetenskapligades genom att **skillnader** accentuerades, sågs som biologiskt förankrade och därför omöjliga att påverka genom utbildning eller förändrad miljö. Endast en långsam biologisk evolution kunde möjligen på sikt civilisera de icke-vita raserna men skulle å andra sidan stärka skillnaderna mellan kvinnor och män.

Kvinnor och män inom arbetarklassen liknade klart varandra, om de jämfördes med det i klädedräkt och livsstil så annorlunda överklassparet. De ansågs alla orka med tungt kroppsarbete.³³ Kvinnor som män fick slita på byggen. Många typiska kvinnoarbeten var inte av det lättaste slaget. De stockholmska roddarmadammerna, som långt in på 1800-talet höll igång ett tätt kommunikationsnät med sina roddbåtar mellan Stockholms många öar, var inte några veklingar.

Genom den vetenskapliga förklaringen till de synbara skillnaderna mellan kvinnor och kvinnor, behövde inte någon hänsyn tas till arbetarkvinnor, som fick slita både i fabriker och i överklassens stora och tungstādade hus och våningar. En kvinnobild kunde bibehållas, ja, prisas och omhuldats, som gjorde överklasskvinnor beroende av underklasskvinnors ständiga direkt personliga tjänster, som gav somliga kvinnor privilegier, andra kvinnor hårt slit men som samtidigt medverkade till att kvinnorna inom varje klass respekterades lägre och hade lägre status än männen.³⁴ Ideologin — den tankestruktur genom vilken man både tolkade och formade omvärlden — gav en förklaring till både klass- och könsfrågan.

---

³² Davidoff (1983); Stanley (1984); Dawkins (1987)

³³ Skarin Frykman (1990) s 252ff t ex

³⁴ Newman (1985); Sayers (1985)

I städerna kunde var och en tydligt se både klasskillnaderna och skillnaderna mellan kvinnor, för under den tidigare industrialismen levde ännu inte alltid under- och överklass segregerade till olika stadsdelar. Man levde ofta i samma hus eller kvarter. Man sågs dagligen. De fattiga, de arbetande, bodde i gårdshusen och i de översta torftigare våningarna, där takhöjden var lägre och våningarna mindre. De välbärgade bodde i paradvåningarna mot gatan. En fabriksarbetare bodde ofta ovanpå eller alldeles i anslutning till sin fabrik, liksom arbetarna. Men deras bostadsstandard och livsstil var givetvis olika.

Arbetarkvinnorna gick emellan klasserna, inte så att de ofta gifte sig uppåt men de arbetade som inneboende tjänarinnor, ammor och barnsköterskor, som kommande och gående tvätterskor, kokerskor och serveringshjälp, som kringflyttande hemsömmerskor. Många kvinnor ur underklassen fick därför en ordentlig insyn i en annan klass vardagsliv. Dessa tjänande kvinnor fick arbeta hårt men stod ofta i ett nära personligt förhållande till sina kvinnliga arbetsgivare och till överklassens barn, vilket kunde ge upphov till både en hårdare exploatering men också nästan till vänskap över de skarpa klassgränserna.³⁵

Detta klass"samarbete" kunde beskrivas i idealiserande ordalag av den kvinnliga arbetsgivaren:

Vid den olikartade hjälp, som en husmor af vår medelklass får af många personer ur arbetsklassen, kommer hon i beröring med många olika människor och lär sig, att på ett naturligt och verkligt sätt förstå den arbetande klassen, hvad de fleste män sällan ha tillfälle till.

Alla dessa specialiteter, för hvilka så många lefva, lär hon sig att intressera sig för. Tvätterskor, strykerskor, sömmerskor o. s. v., alla ser hon närmare i deras arbete än hvad mannen kommer att göra, och hon lär sig icke blott förstå och beundra ett sådant arbete, om det är bra gjordt, utan hon lär sig otvifvelaktigt att förstå dessa människor bättre, än hvad en ensamstående människa får tillfälle till, och har ju dessutom den lyckliga möjligheten att åtminstone bereda några sorgfria dagar för dem, hvilka arbeta i hennes hus.³⁶

Denna medelklasshusmor menade att hon måste lära sig förstå arbetande kvinnor på ett särskilt sätt. Genom textens formuleringar skymtar hennes

---

³⁵ Om tjänarinnor: Moberg (1978); Fraisse (1979); Vammen (1986, 1988); Wierling (1987)

³⁶ Nyblom (1887, 1896) s14-15

övertygelse om att underklassen var annorlunda. Dessutom såg hon själva det arbete som hon betalade för att få utfört, som en samtidig välgärning; som arbetsgivare gav hon sina underställda "sorgfria dagar" medan de utförde hennes hushålls grov- eller tinarbete.

Också överklassens och den högre medelklassens kvinnor hade i sin tur insyn i de arbetandes hem. De rörde sig rumsligt över klassgränsen, neråt, när de som utsända för välgörenhetsföreningar gjorde hembesök för att bestämma vilka fattiga som levde så, att de gjort sig förtjänta av stöd.³⁷

Stod arbetarkvinnor i ett mera jämställt förhållande till "sina" män än borgerliga kvinnor? Det påstod vissa arbetarpolitiker när arbetarklassen på 1880- och 90-talen började organisera sig och jämförelser av teoretisk socialistisk karaktär började formuleras om kvinnans ställning. Somliga framhöll att arbetarkvinnor inte var lika underordnade män i sin egen klass som överklassens kvinnor; tankar som onekligen liknar dem socialdarwinismen framförde om ökade skillnader mellan kvinnor och män ju högre upp man kom i samhället. Men dessa socialister såg den mindre skillnaden inte som en fråga om utvecklingsstadier. Den var något positivt, som visade att arbetarklassens män inte förtryckte sina kvinnor utan att de på nästan lika villkor var exploaterade av kapitalet. Genom denna poängtering av likheter inom arbetarklassen, ville ledande socialister av båda könen få arbetarkvinnorna att undvika samarbete med medel- och överklassens kvinnor i den s k "kvinnofrågan".³⁸ Därmed gav man en tolkning som dolde att också arbetarkvinnor var underordnade män inom sin klass.

Kvinnan med stort K

Genusarbetsdelningen förde, som vi har sett, samman kvinnor från skilda klasser på ett mycket personligare, om än inte mindre klassbundet sätt, än fallet var med män av olika klass. Men det fanns ändå inte stort fog att tala om någon allmän kvinnlig livscykel.

Trots de stora reella klasskillnaderna, skillnaderna i livsstilar och möjligheter mellan kvinnor, var ett stort vetenskapligt intresseområde koncentrerat till studiet av Kvinnan med stort K, till den generella Kvinnan. 1 cen-

---

³⁷ Hewitt (1984); Åberg (1988); Birgitta Jordansson, bistoriska institutionen, Göteborgs universitet, skriver en avhandling om välgörenhet under andra delen av 1800-talet.

³⁸ Dessa tankegångar utvecklas t ex hos Zepler (1896); se också mera generellt Carlsson (1986); om begreppet "kvinnofrågan" se Manns u.u.; men marxismen kunde ofta bli utkonkurrerad av darwinismen i populärvetenskapliga versioner som arbetarklassen läste och anammade, se Kelly (1982) om förhållandena i Tyskland.

trum för den forskningen stod kvinnan som Moder. Det fanns en ängslan i tiden över att rasen höll på att degenereras?; "rasen" var då minst lika mycket ett begrepp som dolde rädslan för den fertila arbetarklassen⁴⁰ som för koloniernas befolkningstillväxt. Det vetenskapliga problemet definierades som degenerering och eugenetik/rasbiologi blev läran på modet om hur den mänskliga rasen skulle förbättras. Genom den blev kvinnans liv och välbefinnande något som samhället borde lägga sig i. Det blev genom barnalstring som kvinnor skulle uppfylla sin plikt som samhällsmedlemmar mot nationen.⁴¹

Den medicinska vetenskapen sysslade intensivt med Kvinnan. Den kunde visa hur kvinnans kropp inte bara var central för avkommans del utan även att den bestämde hennes humör och tankeförmåga; den gjorde att hon vissa dagar i månaden stod utanför vanlig mänsklig ansvarsförmåga och logisk kapacitet, den gjorde att hon alltid var kapriciös och känslös och den gjorde att hon under puberteten måste välja mellan att utveckla hjärnan, d v s studera eller att senare kunna föda friska barn. Studier påstods ta så mycket kraft och energi från tillväxten av en ung kvinnas fortplantningsorgan att de riskerade att bli underutvecklade.⁴²

En svensk medicinare förklarade år 1902, att småskolelärarynnors sinnessjukdom kunde förklaras med den "intellektuella öfveranstängning" som deras studier vid seminariet innebar.⁴³ Den medicinska vetenskapens allt större auktoritet fick stor betydelse för skapandet av en kvinnobild, i vilken skillnaden mellan kvinnor och män framhövdes.⁴⁴

Kvinnans kropp ansågs dels bestämmande för hennes karaktär, dels gav den utomstående moralisk rätt att lägga sig i hur hon levde, vilket rättfärdigade striktare levnadsnormer för kvinnor än för män.⁴⁵ Könsskillnaden,

³⁹ Mosse (1978) s 82; Nyc (1982)

⁴⁰ I Storbritannien gjordes många undersökningar där arbetarklassens fertilitet ställdes varnande mot borgarklassens – motstånd mot kvinnans rösträtt frodades också i eugeniska kretsar. Soloway (1982)

⁴¹ Lewis (1984)

⁴² Rosenbeck (1987) s 67ff; Russctt (1989) s 114ff; Hubbard (1990); Johansson (1991)

⁴³ Lundborg (1902); tack för uppgiften, Annika Öhrner.

⁴⁴ Knibichler-Fouquet (1983); Blom, (1987); Smith-Rosenberg (1986) s 245-296 & aa 22ff, där också hänvisningar till hennes tidigare arbeten om detta finns; Rosenbeck (1987); Russctt (1989); inom konsten kom den nya kvinnobilden också till uttryck, se t ex Josefson (1986); Dijkstra (1986)

⁴⁵ En märklig typ av arbetsdelningen var den mellan gifta och prostituerade kvinnor. Yrksinnhållet var delvis detsamma, det menade vissa kvinnor vid denna tid, men kontexten inom vilken de två grupperna "arbetade" var olika. Prostitutionen reglerades och kontrollerades men ansågs nödvändig; Hamilton (1909, 1981); Walkowitz (1985);

kvinnligheten, ansågs komma inifrån själva kvinnokroppen men ökades genom krav på hur denna kropp borde "förvaltas" för att dess avkomma skulle bli av störst värde för nationen och rasen. På så sätt blev själva den kvinnliga kroppen utgångspunkt för dubbla anledningar till underordning och kontroll.

Kvinnors underordning var dessutom ytterligare kodifierad i lag. Den gifte mannen var sin hustrus överhuvud, inom alla klasser. Han var ännu den egendomsägande, som disponerade vad hans hustru förde med sig i boet. Endast den ogifta kvinnan och änkan kunde uppnå ett visst mått av medborgerlig frihet, särskilt under senare delen av 1800-talet.⁴⁶

Jämlikheten

Ända sedan franska revolutionen hade det givetvis också funnits tankar om kvinnans individualitet — som en pendang till det biologiska tänkandet — och genom dem en bas för krav på kvinnans lika rättigheter med mannen. Kvinnorörelsen med sina krav på kvinnans emancipation, uppstod ur den logiska motsättning som låg i att åberopa allmänna rättigheter utifrån att alla människor var födda "lika" men samtidigt utesluta kvinnor från sådana rättigheter.

Tankar om kvinnors rätt och jämlikhet hade utvecklats kraftfullt av de tidiga sk utopiska socialisterna både i England⁴⁷ och i Frankrike. De ingick i deras syn på det jämlika samhället i framtiden. Men den senare 1800-tals utvecklingen av socialismen, både den sk vetenskapliga socialismen utgående från Marx och den mera frihetliga socialismen utifrån Proudhons skrifter, skakade denna genusjämlika syn av sig och förnekade dess samband med socialism. Delar av den socialistiska rörelsen, särskilt många fackföreningar hade tidigt varit fientligt inställda till kvinnors arbete utanför hemmet och talade t o m om en kvinnlig "smutskonkurrens". Samtidigt ville andra på sikt mindre inflytelserika delar av den socialistiska rörelsen se kvinnors lönearbete som något oundgängligt och frigörande.⁴⁸

Upproriska tankar om en möjlig jämlikhet fick stöd av den materiella utvecklingen, vilken innebar att alltfler kvinnor inte längre kunde utföra meningsfulla sysselsättningar inom bondefamiljer eller uppskattat arbete mot

---

Karlsson (1987); Poovey (1990); Johansson (kommande); om striden om reglementeringen av prostitutionen i Norge, se Melby (kommande)

⁴⁶ För en översikt över viktiga data i kvinnors emancipation i Sverige se Manns (1987)

⁴⁷ Taylor (1983); Hirdman (1989)

⁴⁸ Carlsson (1986)

rum och mat hos stadssläktingar. När produktionen förlades utanför hemmen till fabriker, t ex av tyg- och ljustillverkning, när kvinnors äldre "kompetensområden" krympte, förändrades behovet av kvinnor inom familjen och kvinnors försörjningsmöjligheter blev annorlunda.⁴⁹ Lantarbetarproletariatet ökade samtidigt och många av dess kvinnor sökte sig till fabriker och till den uppåtstigande borgarklassens hushåll som tjänstepigor. De gjorde det både av nödtvång och för att komma in till staden, till den expanderande orten, som gav större friheter. Kvinnor från de borgerliga skikten började ungefär samtidigt att kräva möjlighet att försörja sig själva.

Industrialismens arbetsdelning

När skråbestämmelserna, som hade hindrat kvinnor från att utöva yrken, slopades, blev följden ett ökat tryck från kvinnor på lönearbetsmarknaden. Samtidigt växte behovet av lönearbetare när industrialismen expanderade. Följden blev att ett ökande antal kvinnor fick avlönat arbete men i huvudsak på underordnade positioner.

Statistiken är bristfällig när det gäller 1800-talets kvinnoysselsättning⁵⁰ men 1910 års folkräkning kan ses som någorlunda trovärdig. Utanför jordbruket var då drygt 350 000 kvinnor anställda. Över 150 000 av dem var tjänarinnor och lägger man till tvätterskor, strykerskor, städerskor, uppasserskor så handlade det om 180 000 kvinnor, d v s strax över 50 procent av alla de lönearbetande. Över 8 procent av dessa fulltids lönearbetande kvinnor, arbetade som sömmerskor och liknande och inom verksamheten utgjorde de en majoritet. Kvinnor var också handelsanställda (7 procent) eller små- och folkskolelärare (över 4 procent). I de tio vanligaste yrkena för kvinnor var kvinnor i majoritet inom vart och ett av dem utom i det som kallades "handlande".⁵¹

Många kvinnor, särskilt de gifta, var sysselsatta i s k hemindustriellt arbete. Det betydde att de utförde arbeten i sitt hem, som förläggare eller fabriker lade ut genom ett s k förlagssystem. Det handlade ofta om textil

---

⁴⁹ En tydlig bild av det mångsidiga och ansvarspåliggande kvinnoarbetet i bondesamhället samt en optimistisk syn på hur de från sitt tunga varv frigjorda kvinnorna skulle mottagas i lönearbetet genom industrialiseringen gav den blivande nordpolsfararen Andrée (1892).

⁵⁰ När det gäller bl a kvinnor i fabriksarbete under mitten av 1800-talet kan hänvisas till Göransson (1988); om kvinnoarbete i storstad - London 1820-1850 - utanför statistikens räckvidd, se den smått klassiska artikeln av Alexander (1979)

⁵¹ Karlsson (1985) s 2 1

och konfektionsarbeten. Sådant arbetes omfattning är mycket svår att uppskatta. Det utfördes under oerhört svåra förhållanden och betalades lågt.⁵²

Arbetet förblev, som vi sett, uppdelat på sk kvinnligt och manligt arbete i de flesta fall. Man kunde kanske med visst fog säga att arbetsdelningen från bondesamhället följde med in i det industriella samhället. Samtidigt döljer en sådan rak-övergångs-uppfattning det som blir så tydligt vid sekel-skiftet, nämligen att en annan utveckling också hade varit möjlig men blev hindrad.⁵³

Trots att arbetsdelningen mellan könen kan sägas vara ett historiskt arv, så beror ändå mycket på hur ett arv förvaltas. Genusarbetsdelningen under industrialismen blev inte en enkel fortsättning av den traditionella arbetsordningen. När tillverkningsprocesser blev industrialiserade och sönderdelade i mindre uppgifter, blev kvinnor också inom förut kvinnliga kompetensområden — t ex i blekerier, bagerier, bryggerier, tvätterier — underordnade män.

Det industriella genombrottet innebar slutet på många traditioner och mönster från det gamla bondesamhället. Varför blev det så att just den med en strikt arbetsdelning mellan kvinnor och män kom att leva kvar? Och hur kunde kvinnor dessutom underordnas män också inom det som tidigare varit deras egna kompetensområden?

---

⁵² Svensk hemindustri (1917); Meyerson (1917)

⁵³ Moore, Jr. 1978 s 379ff om “the suppression of historical alternatives” generellt sett, med exempel från ryska revolutionen 1917.

Sekelskiftets paradoxer i kvinnors arbetsliv

Inte förrän under de två sista decennierna av det förra århundradet brukar man säga att industrialismen slog igenom i Sverige. Vad det betydde för genusarbetsdelningen mellan kvinnor och män kan man följa genom forskning som belyst arbetsplatserna närmare.

Tiden omkring det förra sekelskiftet kan ses som en övergångstid under vilken kvinnor starkt pressade på för att få sin politiska rätt men samtidigt förlorade möjligheten till lönearbete på samma villkor som män. De sociala, politiska och ideologiska paradoxer⁵⁴, som kvinnor därmed ställdes inför blev många.⁵⁵ Kvinnor hamnade i situationer som var så motsägande att de var absurda, olösliga. De hamnade i konflikt mellan olika sätt att förstå och lösa dessa konflikter. Samtidigt — vilket utgör ännu en paradox — framstod dessa situationer sällan i sin orimlighet eller omöjlighet utan paradoxerna doldes i tolkningar av verkligheten eller löstes på för kvinnor negativa sätt.

Det finns olika sätt att förklara varför kvinnor under denna period kom in i lönearbete i ökande omfattning. En omhuldad tolkning har varit den materialistiska, som visat hur den ekonomiska industriella utvecklingen — så som jag själv delvis gjort det här ovan — gjorde att kvinnor alltmer behövdes som lönearbetare samtidigt som de blev överflödiga inom en hembaserad produktion, hur män insåg detta och därför gav kvinnor tillträde till alltfler arbetsområden.

Det ligger mycket i den beskrivningen men den skuffar undan och förminskar den aktiva kamp som kvinnor, och också män, förde utifrån både ideologiska rättvisekrav och utifrån en kritik av den kvinnosyn som bars upp av makteliten. Å ena sidan fanns det alltså en ökande andel oförsörjda kvinnor, å den andra ett krav på jämlikhet mellan kvinnor och män. Men riktigt så enkelt var det inte heller; historien låter sig sällan entydigt uppdelas och tolkas i "sidor". Dessutom fanns den förvetenskapligade synen på

---

⁵⁴ Mitt tack för en givande diskussion till det kvinnohistoriska seminariet vid historiska institutionen i Stockholm våren 1991, vad gäller detta avsnittet. Några av era goda påpekande har jag trots allt inte flätat in men de ligger och gror, var så säkra.

⁵⁵ Wikander (1989)

kvinnan som annorlunda, vilken kom att prägla många av lösningarna på det praktiska problemet med oförsörjda kvinnor.⁵⁶

Öppningar och traditioner

Kvinnorörelsen arbetade för att öppna alltfler utbildningsvägar och yrkesområden för kvinnor, i namn av lika rättigheter inför lagen. Tillgängligheten ökade onekligen; kvinnor blev folkskollärare, tick studera vid universitet, kunde bli läkare.⁵⁷ De kom in vid telegrafan, i stor utsträckning som telefonister.⁵⁸ Efterfrågan på kvinnliga arbetare i industrier och inom handeln ökade samtidigt som tillgången till utbildning ökade för de högre klasserna.

Under denna brytningstid då ett gammalt produktionssystem långsamt höll på att gå över i ett nytt, fanns det alltså ibland tendenser till en mindre rigid genusarbetsdelning. Kvinnor arbetade som folkskollärare och kontorister jämsides med män. Somliga kvinnor kunde komma in på arbeten som tidigare förbehållits män och bli t ex gravörer eller handsättare på tryckeri.⁵⁹

Parallellt hände att kvinnor allt oftare efterfrågades för enkla hantlangararbeten. De var billiga och tåliga. Genom det i industrin gradvisa införandet av den s k Taylorismen — systemet att dela upp arbete i mindre enheter och låta arbetare specialisera sig på delmoment — så ökade hierarkin i själva utförandet av arbetet för alla arbetare. En ny yrkeshierarki uppstod i vilken endast vissa män tick tillgång till fördjupade kunskaper om de nya produktionsmedlen. Män tog över arbetsledning⁶⁰ och kvinnorna uteslöts också på

---

⁵⁶ Kanske kan man säga att det är därmed som ständigt nyproducerade paradoxer införs i kvinnor liv och sedan dess har blivit kvar: en fråga som ställdes av Lena Sommestad. Den verkar rimma väl med det som Yvonne Hirdman i maktutredningens kapitel om genusystemet utvecklat omkring socialdemokratins försök att ständigt försöka lösa konflikten mellan kvinnor och män genom "kompromisser", som hänförs till en generell socialpolitik och aldrig erkänts som öppna konflikter. SOU 1990:44.

⁵⁷ Kyle (1987) har försökt visa hur ökad tillgång till kunskap borde ha gett kvinnor jämlikhet; Manns (1987); Florin (1987); Ohlander (1987); Emanuelsson (art 1990)

⁵⁸ Hagemann (1988)

⁵⁹ Wikander (1988) s177ff; Andersgaard (1982); Geertsen (1990)

⁶⁰ Inom vissa områden gick detta långsammare. Kvinnor var t ex arbetsledare i de behöll någorlunda sina gamla kompetensområden - på mejerier och inom viss konfektionsindustri långt in på mellankrigstiden; Wikander (1983); Sommestad (art 1987); kvinnor har också ibland kunnat vara arbetsledare, men då företrädesvis för andra kvinnor.

nya sätt — via bl a fackföreningar, som t ex hävdade lärlingsutbildning⁶¹ — från den nya kunskapen om arbetet. I en sådan hierarkisering hamnade kvinnorna längst ner.

Vad som uppstod var också nya "kvinno"industrier, som inte kan förknippas med någon tidigare tradition från bondesamhället. Kvinnor kom att i stort antal arbeta t ex i tändsticksfabriker, kartongfabriker, skofabriker, gummivarufabriker, cigarettfabriker och elektrotekniska fabriker, där kvinnor — ibland också män — utgjorde den producerande arbetsstyrkan medan enbart män ledde och fördelade arbetet.⁶² Industrierbetet innebar på sikt för kvinnor, dels att de sällan kom att utföra samma arbete som män, dels att de fick arbeta direkt underordnade manliga förmän.

Kvinnor blev också t ex postexpeditörer, ett yrke som man på lägre nivåer öppnade för kvinnor och som samtidigt erbjöd vissa svårigheter att motivera utifrån traditionella normer om "kvinnlighet". En ny kvinnlighet konstruerades då genom att nya egenskaper tillvitades kvinnor t ex "nit, ordningssinne och flit". Strax hade man en förklaring till varför kvinnor passade synnerligen bra bakom luckan på posten.⁶³

Men naturligtvis fortsatte kvinnor även inom av tradition kvinnliga områden. Omsorgsyrkena professionaliserades och växte till; barnmorskor, diakonissor, sjuksköterskor, och socialt arbetande s k fabriksystrar. Det senare är ett yrke som på sikt utvecklades till dagens socialarbetare och personalkonsulenter och därmed — inom det sistnämnda — kom att ofta utövas av män. Förskollärare och småskollärare kan också räknas till denna grupp.⁶⁴

Den nya tiden gav alltså **ibland** upphov till gränsöverskridningar mellan det som tidigare varit etablerat som "manligt" respektive "kvinnligt" lönearbete. Man kunde i vissa — både nya och gamla — arbeten se små men ändå tydliga tendenser till en uppluckring av genusarbetsdelningen. Just un-

---

⁶¹ Norlander (1984); Milkman (1987) s 67ff

⁶² Cooper (1987); Blewett (1988)

⁶³ Lundgren (1990) s 82-83, tack Ylva Waldemarsson för påpekandet om detta.

⁶⁴ Om yrket socialarbetare och personalkonsulenters gemensamma ursprung finns ännu inte någon historieskrivning, se dock *Personaltjänstföreningen SÅLA 1921-1961* (1961); om barnmorskor, sjuksköterskor m fl Martinsen (1984); Olsson (1986); Melby (1990); Emanuelsson, (1990, art 1990); barnmorskor fanns som en profession långt tidigare men utbildningar och krav skarptes och centralkontrollerades under slutet av 1800-talet; Lisa Öberg, historiska institutionen, Stockholm, skriver en avhandling om förlösningssystemet i Stockholm 1870-1920; Christina Romlid, ekonomisk historia i Uppsala, skriver en avhandling om jordemödrar och barnmorskor under delar av 1800-talet; om lärare för mindre barn, Florin (1987); Hatje (kommande)

der denna tid finns det flera exempel på hur kvinnor och män integreras i samma yrken.

Porslinsindustrin

Jag har själv gjort en studie av genusarbetsdelningen förändringar under hundra år vid en porslinsfabrik. Utifrån studien om Gustavsbergfabriken kan man säga, att det i stor utsträckning varit ett arbetes status, och inte hur komplicerat det varit att utföra det och inte heller vilken utbildning det krävt, som bestämt om en man eller en kvinna utfört arbetet.

Under perioden 1880 till 1910 gavs kvinnor i porslinstillverkningen oftare chanser till samma jobb som män än under senare perioder.⁶⁵ På gravörverkstaden i Gustavsbergfabriken arbetade t ex från 1880-talet kvinnor och män sida vid sida med liknande uppgifter. I början av det nya seklet återtog sedan män sitt monopol på denna sysselsättning. Ändå var gravering på kopparplåtar ett arbete som påminde om det finmotoriska arbete som ansågs passa kvinnor så väl när det gällde att måla porslin.

Ett annat yrke ansågs i en tid som högt kvalificerat; det handlade om att sköta nya tryckmaskiner, som introducerades strax efter sekelskiftet. Då kunde de bara handhas av män; den saken diskuterades inte ens. Femtio år senare hade samma maskiner, som fortfarande skulle skötas på **summa** sätt, sjunkit i statusvarde så lågt, att kvinnor skötte dem.⁶⁶

Men det var inte all ny teknik på Gustavsberg som hade hög status. Det kunde vara det omvända; när nya maskiner för formning, s k stegmaskiner, infördes under 1880-talet på porslinsfabriken, fick **både** män och kvinnor lära sig sköta dem. Detta var nämligen maskiner som skulle förenkla och effektivisera det gamla hantverksyrket som drejare. Därför hade detta maskinarbete låg stams när det introducerades. Några decennier senare fanns det inte längre några drejare kvar för formning av vardagsgods. Yrket som formare vid den nya stegmaskinen blev centralt i tillverkningsprocessen. Det blev det mest komplicerade på porslinsverkstäderna och tick hög status. Kvinnorna försvann från yrket; de fick inte längre lära till det, utan blev

---

⁶⁵1950- och 60-talen var också tämligen gynnsamma på det viset; Wikander (1988, 1989)

⁶⁶Hur kom det sig? Det berodde på teknisk förändring men inte av dessa maskiner. Företaget skulle på sikt gå över till en ny form av maskiner för applicering av mönster på porslin och de äldre tryckmaskinerna blev då kvarlevor av en föråldrad teknologi. Under maskinernas sista tio år i produktionen fick arbetet allt lägre status och blev utfört av kvinnor.

istället färdiggörerskor av det formade godset, till en betydligt lägre betalning.

Detta är några exempel från porslinsindustrin på hur sekelskiftet var gynnsamt när det gällde att bryta det segregerade arbetsmönstret mellan kvinnor och män. Samtidigt visar exemplen på svårigheterna för kvinnor att få behålla arbeten med hög status och hur status, värdering av arbete, har varit historiskt skiftande, oberoende av arbetets innehåll.⁶⁷ Det måste ha varit paradoxalt för arbetande kvinnor att deras rätt till ett arbete på intet sätt var kopplat till hur väl de utförde det, utan till omständigheter utanför deras räckvidd och inflytande. Ändå var det oftast så att inga protester och kanske inte heller någon medvetenhet fanns, om dessa växlingar i genusarbetsdelningen på Gustavsberg. Eller kanske det är bättre att uttrycka det som, att vi har få kvarlämnade spår av sådan medvetenhet.

Folkskollärarna

Att genusarbetsdelningen i flera fall under denna period inte var rigid och tydlig, visar också några andra forskare. Men en bit in på det nya seklet hade linjerna mellan kvinnor och män igen dragits tydligare.⁶⁸

En undersökning, gjord av Christina Florin om folkskolläraryrket ger en bild av svängningen vid sekelskiftet. När folkskola blev obligatorisk 1842 innebar det att ett nytt yrke växte fram, lärarens. Småskollärareyrket blev snabbt förbehållet kvinnor. Det blev sämre betalt och fick låg status. Som folkskollärare däremot arbetade män och kvinnor sida vid sida. De organiserade sig tillsammans och strävade efter att höja sitt yrkes anseende, få god utbildning och bättre lönevillkor. Folkskollärareyrket professionaliserades långsamt. I princip⁶⁹ hade kvinnliga och manliga folkskollärare samma betalning under 1800-talets senare del.

Men när läraryrkets status blivit ordentligt höjt, bland annat med hjälp av de många lärarinnornas bättre klassbakgrund, blev männen rädda för jämlikhetens följder. Trots att de med hjälp av sina kvinnliga kollegor fått upp yrkets status, fruktade de att kvinnomas ökande antal och andel inom yrket skulle sänka dess status. Här ser vi ännu en paradox. Enstaka kvinnor, ur högre klasser än sina manliga lärarekollegor, kunde i en viss historisk situation ge glans åt ett yrke, höja dess prestige och utöva avsevärt politiskt

---

⁶⁷ Wikander (1988)

⁶⁸ Kessler-Harris (1975); Hall (1981); Hagcmann (1984, 1988); Geertsen (1989, 1990)

⁶⁹ Om än inte i praktiken, där mängder av hinder ändå sattes för ett verkligt genomförande.

inflytande t ex via sina sociala kontaktnät för att höja yrkets anseende och underlätta dess professionalisering. Men när andelen kvinnor blev stor och folkskoleläraryrket dessutom redan hade fått en hög status, som skulle upprätthållas, blev kvinnor som grupp, kvinnor som lägre värderade i samhället, uppfattade som en neddragande faktor av männen.

De manliga folkskollärarna blev rädda för att en ytterligare feminisering skulle degradera yrket. Med hjälp av en av de sina, f d folkskolläraren Fridtjuv Berg, som blivit ecklesiastikminister, genomdrev folkskolläraryrket och riksdagen ett beslut om olika löner för manliga och kvinnliga folkskollärare år 1906. Beslutet togs, sades det, för att rekryteringen av manliga lärare skulle bli lättare.⁷⁰

Det var svårt att i debatterna i riksdagen hitta goda argument för olika lön. Ett för oss kanske lite krystat sätt att göra det på, var att likna skolan vid en familj i vilken det måste finnas både en mor och en far. Olikheter mellan kvinna och man betonades också på andra sätt. Så här formulerade sig Fridtjuv Berg:

Lärare och lärarinnor presterar måhända **lika mycket** arbete – och säkerligen **lika värdefullt** arbete, men de presterar helt visst icke **samma slags** arbete.⁷¹

Antagligen tänkte han inte på hur ologiskt det lät, att hävda att kvinnors arbete var lika värdefullt som mäns men ändå ge dem lägre lön. För honom var säkert det avgörande att kvinnor inte gjorde **samma slags** arbete som män och givetvis var det slags arbete män presterade värt mera pengar än det kvinnor kunde göra. Det låg väl i själva manligheten, så att säga. På sin tid var detta inget konstigt eller självmodersäkande för män. Men visst upplevde folkskollärarinnorna de manliga kollegomas agerande som paradoxalt och som ett svek.

Nya segregeringar

I Sverige beslöt alltså riksdagen att kvinnor av staten skulle betalas sämre än män. Detta skedde 1906, samma år som kvinnor i Finland fick rösträtt. De svenska kvinnorna hade tre år tidigare slutit sig samman i Landsorganisationen för kvinnans politiska rösträtt, inom vilken många lärarinnor blev

---

⁷⁰ Florin (1987)

⁷¹ Florin (1987) s 168

aktiva. Det är inte att undra på. De hoppades att genom riksdagsarbete kunna förbättra sin situation och uppnå jämlikhet.

Samma år, 1906, togs den första internationella konventionen om arbetarskydd vid en konferens i Bern. Den togs med regeringsrepresentanter från de viktigaste europeiska staterna närvarande men skulle sedan dessutom konfirmeras av varje lands riksdag. Konventionen, som skulle omarbetas till nationell lagstiftning, gällde ett förbud för kvinnor att arbeta på natten i industrier med mer än 10 anställda.⁷²

I Sverige blev oppositionen från de av förbudet berörda kvinnorna, särskilt typograferna, kraftig och ett samarbete upprättades också delvis med den s k borgerliga kvinnorörelsen som arbetade mot denna lagstiftning av principiella skäl. Den innebar nämligen att kvinnor gjordes till en annorlunda typ av arbetskraft än den män var och omöjliggjorde för kvinnor att konkurrera om arbeten på lika villkor med män. Men förbudslagen togs i riksdagen och började gälla år 1911.⁷³

För de kvinnor inom arbetarrörelsen som försvarade denna nattarbetslagstiftning måste motsägelserna, paradoxerna, känts besvärliga: de hävdade att kvinnor och män inom arbetarklassen stod sida vid sida och att det inte fanns någon särskild kvinnofråga utan bara en klassfråga. Samtidigt menade de att kvinnor var svagare än män och hade svårare att organisera sig för att hävda sina intressen och att de därför på arbetsmarknaden behövde en särlagstiftning.⁷⁴ De såg alltså dels kvinnor och män som likvärdiga arbetare dels kvinnor som särskilt utsatta och i behov av skydd.

Reellt drabbades inte många svenska kvinnor av lagen. Men de som gjorde det — bl a typografer och bagare — miste välbetalda jobb och tick gå till sämre betalda. Men lagens verkningar kan inte enbart bedömas efter hur många som när den antogs fick lämna sina arbeten, utan även efter den syn på kvinnor som annorlunda som den konfirmerade. Hur många som genom den hindrades från att överhuvudtaget anställas kommer vi aldrig att få veta, men att lagen hindrade kvinnor både från att arbeta i nattskift och i yrken där man periodvis kunde behöva arbeta över på kvällarna, är klart.

Paradoxalt för kvinnor var att särlagar stiftades enbart för dem, vilka som grupp nekades rösträtt och därmed saknade politiskt inflytande över

⁷² Lynn Karlsson, ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala, skriver en avhandling om denna lagstiftnings tillkomst i Sverige; se också Carlsson (1986) s 189ff och Norlander (1984) s 39ff

⁷³ Karlsson (1988); samma förf (kommande)

⁷⁴ Sabine Schmitts påpekande i paper (med Anna Birte Ravn och Ulla Wikander) "Social Democratic Debates on Protective Labour Legislation for Women on international and national levels during the Second International", opubl paper för konferens i Leuven, augusti 1990.

lagstiftningen. Som paradoxalt framstod också att kvinnors allmänt dåliga läge på arbetsmarknaden inte alls genom denna lag blev förbättrat, snarare försämrat och begränsat.⁷⁵

Facket

Den amerikanska ekonomen Heidi **Hartmann** har som en av de första beskrivit industrialismens genombrottstid som en brytningstid för kvinnors arbeten, under vilken kvinnors underordning fördes ut från hemmen och återreproducerades på arbetsplatserna och konfirmerades på båda ställena genom en intresseallians mellan män över klasserna. Hon menar att det var två system, det äldre patriarkatet och den nyare kapitalismen, som bröts mot varandra vid den tid då industrialismen organiserades. Kapitalismen kunde ha utvecklats könsneutralt eftersom den bara såg till företagets lönsamhet och tillväxt, men patriarkatet fanns där redan; en outtalad överenskomst mellan män över klassgränserna gav vanliga män tillgång till bättre jobb och gratis service hemma, vilket också tillkom arbetsgivarna, som dessutom fick en billig typ av arbetskraft i kvinnor. Båda systemen byggde på hierarki, vilket gjorde att de lätt kunde kombineras med varandra. Den hierarkiska strukturen förklarar också att en grupp, kvinnor, som i ett tidigare system varit underordnad, som grupp igen — trots vissa övergångsmotsättningar och oklarheter — självklart blev underordnad igen fast i nya former, med nya metoder.⁷⁶

Facklig organisering blev allt vanligare under decennierna runt sekelskiftet. Dessa organisationer blev i hög grad organisationer för manliga intressen.⁷⁷ Utbildning och arbetsförmedling gynnade män, löneskillnader konfirmerades i avtal.⁷⁸ Myter om att kvinnor i sig skulle vara svårorganiserade, tycks ha haft liten verklighetsförankring. Istället koncentrerades facklig värkning på män och kvinnors organisationsgrad underskattades. Bara män gick vidare till maktpositioner inom facket.⁷⁹

Organisationer som principiellt var tänkta att skydda arbetarklassens intressen kom alltså att bidra till en segregering av arbetarna på två olika typer av arbetskraft, män och kvinnor. Detta har underlättat för arbetsgiva-

---

⁷⁵ Detta utvecklas i Karlssons kommande avhandling

⁷⁶ **Hartmann** (1981)

⁷⁷ **Hartmann** (1981); **Hirdman** (1983); **Carlsson** (1986); **Rose** (1988)

⁷⁸ **Johansson** (1939); **Norlander** (1984)

⁷⁹ **Kessler-Harris** (1979); **Winberg** (1987); **Waldemarsson** (1991)

ren att hitta billig arbetskraft och ökat **exploateringen**.⁸⁰ Relationerna är här bara grovt skissade. De komplicerades t ex av att kvinnor i sitt stora behov av arbete underbjöd manliga arbetares lönekrav. Kvinnorna hamnade paradoxalt i en kollisionen mellan sin klassolidaritet med fader, makar och söner och den dåliga, marginella situation som de befanns sig i som kvinnliga lönearbetare, en situation som fackföreningarna inte uppfattade som viktig och som de inte tog sig an.

Den nya kvinnliga egendomligheten

Men kvinnorna, liksom männen, var naturligtvis produkter av det samhälle de levde i. Deras egen tolkning av sin situation kunde inte vara opåverkad av tiden. Det blev svårt för kvinnor, både de borgerliga och arbetarkvinnor, att stå emot sin tids allmänt accepterade vetenskapliga syn om kvinnor och män som olika. Därför anammade många kvinnor denna syn.⁸¹ Samtidigt försökte några av dem att vända den till kvinnors förmån. De argumenterade för att kvinnor skulle få rösträtt därför att de var annorlunda och kunde tillföra samhället nya värden, som män inte kunde representera:

En stor förespråkare för detta sätt att resonera var Ellen Key:

Kvinnan bör få rösträtt och tillträde till alla det medborgerliga livets områden, emedan samhället behöver mödrar lika väl som fäder.⁸²

Keys offentliga ryktbarhet inom Sverige steg kraftigt efter att två av hennes föredrag hade tryckts 1896 i en liten skrift "Naturenliga arbetsområden för kvinnan" och "Missbrukad kvinnokraft". I dem attackerade hon kvinnorörelsen för att ha drivit krav på kvinnans jämlikhet med mannen för långt och pekade istället på att kvinnan borde bevara och odla sin "egendomlighet", som något att vara stolt över.⁸³

---

⁸⁰ Hartmann (1981)

⁸¹ En studie av hur en tysk författarinna, Grctc Meisel-Hess, utvecklade sin samhällsbild genom att försöka smälta samman den nya kvinnligheten med självständighet för kvinnor skildras i Melander (1990)

⁸² Key (1896) s 55; Key var långifrån ensam om detta. Om förhållandena i USA, se t ex Russett (1989) s 98 "It was, however, common for the turn-of-the-century feminists to ascert temperamental and intellectual differennccs between the sexes as the very rea-son for greater feminine participation in public life... The sexes, they argued, had complementary and strictly equivalent strengths."

⁸³ En debatt utvecklades med mångahanda inslag efter denna skrift. Manns u a

Kvinnor borde slå vakt om denna sin **egendomlighet** genom att välja vissa arbeten och avstå andra åt män, på vars områden kvinnor ändå aldrig kunde tävla. Och egentligen blev det inte många arbetsområden kvar för kvinnor eftersom män på de flesta områden var överlägsna; en kvinna kunde nämligen aldrig vara genuint nyskapande:

Allra mest bevisande är, att just på de områden, där seden anvisat kvinnan hennes egentliga verksamhet, uppfostran och hemmets ordnande, där äro männen de nyskapande, de, som givit de reformatoriska uppslagen och som haft de geniala idéer, vilka medfört nya metoder och nya stilar. Till och med inom kokkonsten är det mannen, som är uppfinnaren. Och ifråga om den första barnvården var det en man — Rousseau — som hos kvinnorna återväckte hågen att fylla den mest instinktiva modersplikten!*⁴

Nej, inte ens amningen var egentligen kvinnans egen idé — utan Rousseaus. Kvinnan var inte en självständig individ utan kom till full utveckling bara genom att tjäna och underkasta sig andra.

Icke ensam utan såsom med sig införlivande en annans tanke eller skapelse; såsom stående i förhållande till en annans personlighet eller såsom medkännande i de mångas lidanden — så är det, som kvinnans eget individuella väsen **blommar**.⁸⁵

Ellen Key — och hon var inte ensam om detta sätt att tänka, som hon gjorde till mode i kvinnoökretsar omkring sekelskiftet — sög åt sig den redan av **män**⁸⁶ utvecklade ideologin om skillnader mellan kvinnor och män och spred den som ett budskap från kvinna till kvinna.⁸⁷

På detta vis kom Ellen Key att prisa den arbetsdelning som gav olika arbeten åt kvinnor och åt män. Hon ville se kvinnors insatser som starkt präglade av deras biologiska möjlighet att föda barn. Så här började “Naturenliga arbetsområden för kvinnan”:

Den, som erkänner att moderligheten är kvinnans djupaste bestämning, hennes innersta egendomlighet, måste som följd därav medge:

---

⁸⁴ Key (1896) s 16

⁸⁵ Key (1896) s 17

⁸⁶ Det är påfallande hur ofta hon i denna skrift hänvisar till manliga auktoriteter för att underbygga sina argument.

⁸⁷ Russett (1989) s97ff; jfr utvecklingen i Tyskland, Stoehr (1987)

att de för kvinnan mest naturenliga arbetsområden bli de, där hon har den fullaste användning för denna sin egendomlighet.

Också en ogift kvinna kunde använda sin moderlighet om hon vände den utåt mot samhället, genom att vårda eller vara lärare. Då utövade hon "samhällsmoderlighet".⁸⁸ Men först och främst borde en kvinna ha en egen familj för att kunna utveckla sin "djupt kvinnliga väsensbestämning". Att arbeta för genussegregering, inte integrering, på arbetsmarknaden, var varje kvinnas plikt och allra mest de välsituerades och medvetnas:

jag anklagar de kvinnor, vilka i god ro kunna utse sitt livskall och som dock ej ägna en tanke åt att välja så, att det kvinnliga i deras natur skall få användning i arbetet. Att till naturenliga arbetsområden rikta kvinnan, detta borde vara kvinnosakens främsta intresse, i stället för att dess taleskvinnor nu kritiklöst hälsa kvinnan välkommen på varje manligt arbetsområde.⁸⁹

På det viset kom hennes krav i motsättning till kvinnorörelsen[@] och hon gick också ut i öppen polemik mot de kvinnor, som ville vidga och stödja att kvinnor kom in i tidigare mansarbeten.

Om kvinnan satsade på yrkesarbete och på att utveckla sin intelligens, så fanns en förfärlig hotbild; kvinnligheten kunde försvagas. Kvinnan kunde då bli vad andra författare vid den här tiden kallade för en "mankvinna"⁹¹ och Key kallade "maninna"— varken det ena eller det andra och djupt olycklig.⁹²

Ellen Keys stämman har jag här låtit få ett stort utrymme eftersom hon var representativ, gärna hörd och ansågs som en stor kulturpersonlighet, inte bara i Sverige utan också t ex i Tyskland. Hennes böcker översattes till många språk.⁹³ *Barnets Århundrade*, på svenska 1900, blev hennes genombrottsbok i Tyskland där den kom ut i många upplagor. Bokens första del är till stor del en stark plädering för en lagstiftning om nattarbetsförbud för

---

⁸⁸ Ambjömsson (1974)

⁸⁹ Key (1896) s 26

⁹⁰ Manns u a; Melander u a

⁹¹ Bryld (1982); Schwarz (1987)

⁹² Hur Ellen Keys tankar ställde till förvirring kring kvinnans livsuppgift för några unga studentkor i Uppsala, se Losman (1980)

⁹³ Pierson (1990) ger en inblick i hur Key uppfattades från anglo-sachiskt håll och ger många referenser till annat skrivet om Key på engelska. Se också Goodman (1986) och Melander u a

kvinnor för barnets bästa och den blir, också den, ett inlägg för en rigid genusarbetsdelning.

Ellen Key blev en förebild för många kvinnor i Sverige både inom borg-erliga och socialdemokratiska kretsar. Hennes tankar om kvinnans uppgifter i hemmet tycktes fylla ett tomrum och gav kvinnor tillbaka en självkänsla de tyckte att de höll på att förlora.⁹⁴ Fortfarande idag finns många som tycker att vi borde lyssna mera på Ellen Key och använda henne som en intellektuell förebild i vår samhällsdebatt.⁹⁵

När man tänker på Ellen Keys eget liv som en berömd europeisk intellektuell blir man varse några av de paradoxer som kvinnor vid sekelskiftet fick leva med. Även en kvinna, som av samtiden ansågs som en framstående tänkare, som var en välkänd författare, bör ha sett sig själv som intellektuellt underlägsen **män**. Hur kunde hon då förhålla sig till vad hon själv skrev? Kunde hon ta det på allvar? Eller såg hon sig kanske som ett av de beklagansvärda undantagen, som en kvinna som svikit sin egen speciella natur?

Tankar och verklighet

Sådana tankegångar och allmänt omfattade "sanningar" om kvinnors särskilda arbetsområden som Ellen Key stod för, stängde effektivt dörren för en genusintegrerad arbetsmarknad och odlade eller förstärkte uppfattningar om att kvinnor skulle vara mindre tekniskt intresserade eller kapabla än män. Detta ansåg t ex Ellen Key om kvinnor och monotont fabriksarbete:

Disponenten för en av landets största fabriker har meddelat mig: att han ännu aldrig funnit en enda flicka, vilken lärt sig förstå mekaniken i den maskin hon, som en automat, sköter. Det har däremot knappast någonsin hänt, att icke en gosse — med alldeles samma folkskolebildning som flickan — inom kort lärt sig förstå sammansättningsmurgen och verksamheten hos den maskin, han haft om hand. Dessa exempel kunna mångfaldigas.⁹⁶

---

⁹⁴ Hirdman (1983) s 11-59

⁹⁵ Key (1981) s XVff: i furordet till denna nytgåva menar Björn Sjövall att vi bör lyssna till Keys tal om **komplementariteten** mellan man och kvinna för att kunna göra den kulturrevolution som vårt samhälle har behov av; Hedström Huveröd (1989) ser Key ensidigt som en förebild; jfr också en kommande bok (1991?) av den norske sociologen Ola Stafseng; däremot har man på radio Ellen försäkrat mig att programmets namn inte kommit till som en hyllning av Ellen Key.

⁹⁶ Key (1896) s 23

Resonemang av den här typen har en tendens till att bli s k “självuppfyllande profetior” eftersom de inte bara beskriver en möjlig tolkning av verkligheten utan också blir ett rättesnöre för hur alla kvinnors potentiella möjligheter ska tas tillvara. Förväntningar skapas som blir uppfyllda, för att de historiska aktörerna, d v s en företagare eller en kvinna, agerar som om de vore sanningar. Och därmed blir de till praktiserad verklighet.⁹⁷

Industrialismens samhället kom att som en av sina grundidéer — och en grundidé som knappast utmanades utom av ett fåtal personer — att bygga på olika arbetsområden för kvinnor och män. Den alternativa möjligheten till en mer genusneutral utveckling inom det industrikapitalistiska systemet blev inte förverkligad. Medan samhällets klasshierarki utsattes för en ständig propagandistisk utmaning från vänster blev genushierarkin något som alla kunde enas om.

Tidigare har jag antytt att fackföreningarna har haft betydelse för nyetablering, bibehållande och förstärkning av genusarbetsdelningen. Tyvärr finns inte mycket forskat omkring detta⁹⁸ men uppenbart är att facklig politik tidigt negligerade kvinnor, underlät att agitera för att ansluta kvinnor, inte tog upp för kvinnor viktiga problemområden⁹⁹ och att de dessutom tyckte det var bra med nattarbetsförbud för kvinnor.¹⁰⁰ Inom typografyrket lyckades man genom en kombination av facklig arbetsförmedling och underhandsavtal om ny maskinsättningsteknik som förbehållen män som gått den långa lärlingsvägen, från och med sekelskiftet allt resolutare utesluta kvinnor från yrket, Trots allt hade nämligen många kvinnor i slutet av 1800-talet arbetat som handsättare. Nattarbetslagstiftningen hjälpte till att renodla typografyrket till ett manligt sådant.¹⁰¹

---

⁹⁷ Epstein (1988) s 40

⁹⁸ Det enda försök att titta på relationen genusarbetsdelning/fack jag känner till har gjorts av Norlander (1984); överhuvudtaget har lite skrivits om kvinnor och facklig verksamhet, se dock t ex Qvist (1974); Broch (1977, 1985); Zylberberg-Hocquard (1978); Milkman (1985); Winberg (1987); Waldemarsson (1991); inför LOs 100årsjubileumförbereds forskning om kvinnor och facket, som kommer att ledas av Yvonne Hirdman.

⁹⁹ Hirdman (1983) s 24ff; Carlsson (1986) s129ff;

¹⁰⁰ Norlander (1984) s 39ff

¹⁰¹ Vi vet lite om detta i Sverige, se dock Johansson (1939); utomlands har mera forskning gjorts, t ex Andersgaard (1982); Hum (1983, 1986); Cockbum (1983); Inger Humlcsjö (kommande avhandling, ekonomisk historia, Uppsala om hur kvinnorna presades ut ur typografyrket med olika medel fram till att de var helt försvunna ungefär vid andra världskriget)

Statens roll får inte heller förglömmas. Vi har sett hur lagstiftning, som i nattarbetsförbudet, kunde användas för att göra kvinnor till en annan typ av arbetskraft än män. Den lagen gällde endast industriarbeten men inte på renodlade kvinnoområden, som vården, där kvinnor inte tävlade med män om arbetena.

Riksdagen bestämde om principiellt olika löner för kvinnliga och manliga folkskollärare. Samma sak drabbade i princip år 1909 de kvinnliga postexpeditörerna, då riksdagen upphävde den likalönsprincip, som påbörjats 1899.¹⁰² Staten i sin roll som arbetsgivare, har också i många andra fall varit medverkande i skapandet av en genusarbetsdelning, t ex inom Telegrafverket och bland statligt anställda kontorister.¹⁰³

Vad vi alltså kan följa under decennierna omkring 1900 är hur vi får en övergång från ett system som legalt underordnar kvinnan under mannen till ett som ger henne alltfler formella rättigheter. Samtidigt inrättas vetenskap, näringsliv och familjeliv alltmer stabilt omkring en typ av genusarbetsdelning som innebär en förnyad underordning av kvinnor både direkt i lönearbetet och i det oavlönade hemarbetet. Kvinnor förväntas ofta utan lön göra sådana arbeten som inte märks (daglig renhållning, uppfostran), arbeten som bara saknas om de inte utförs och som därmed svårligen ens kan få någon uppskattning *när* de utförs men desto mera klandras ifall de försummas. Det mesta av manligt arbete belönas däremot i pengar i industrialismens nya produktionssystem. Trots att vissa kvinnogrupper fortsatte att strida för lika rättigheter på arbetsmarknaden och kvinnors rätt till bra yrken, så blev inte deras linje den segrande.

Kvinnors ökade medborgerliga rättigheter och större formella självständighet — kvinnor fick rösträtt 1919/1921— gav alltså, paradoxalt nog, parallellt en allt kraftigare segregering av kvinnors och mäns arbetsområden och en nyideologisering som byggde vidare på 1800-talets förvetenskapligande av kvinnors särart och blev omfattad också av inflytelserika kvinnor. Man skulle kanske kunna tala om en skillnad mellan praktik och princip. Medan de politiska principerna blev alltmera jämlika, blev praktiken på arbetsmarknaden den direkt motsatta. Skillnaderna betonades. Decennierna omkring det förra sekelskiftet blev de förlorade möjligheternas period för kvinnor, vad beträffar jämlikhet i (löne)arbetet.

¹⁰² Lundgren (1990) s 84-84

¹⁰³ Svenska **Telegrafverket. (1931) s 287ff**; inte heller om detta har vi ännu någon sammanställd och analyserad kunskap men en begynnande forskning, jfr Hagemann (1989) och Geertsen (1989, 1990) om *förhållandena* i Norge och Danmark; Ylva Waldemarsson (kommande avhandling, historiska institutionen, Stockholm, om staten som arbetsgivare för kvinnor, 1860- 1970)

Mellankrigstiden

Omkring sekelskiftet hade motståndet mot kvinnans lika rätt och lika villkor i arbetslivet varit centrerat till industriarbetet, det nya och framväxande, och kunde då framträda i humanitär skepnad. Genom lagliga restriktioner ville man "skydda" kvinnorna från vissa typer av arbetstider och arbetsuppgifter och minskade därigenom hennes möjligheter att på lika villkor konkurrera med män.

På 1920-talet hade genussegregeringen i arbetslivet blivit klart etablerad och ansågs som självklar inom det nya produktionssystemet, vilket tillät arbetsgivare att på olika sätt utnyttja de två typerna av arbetskraft, män och kvinnor.

Kvinnor kom ofta ut på lönearbetsmarknaden men till de nya moderna "kvinno"arbetsplatserna: kontoren, vården och handeln. När en kvinna gifte sig stannade hon — i det idealiska fallet — hemma. Vi hade en stabilt segregerad genusarbetsdelning.¹⁰⁴

Hemmafruar och andra kvinnor

Kvinnor sågs i första hand som husmödrar och mödrar eller blivande sådana. Spänningar utvecklades mellan ogifta och gifta kvinnor på arbetsmarknaden och understöddes av den s k hemmafruideologin, som trots minskningen av sysslor i hemmen genom industrialiseringen, idealiserade den gifta kvinnan som stannade hemma, för att arbeta enbart för sin man och sina barn.

Att kvinnor förväntades stanna hemma, och ofta gjorde det när de gifte sig, bidrog naturligtvis till att förstärka den segregering i arbetslivet som redan tidigare grundlagts. Även om kvinnor lönearbetade sågs mannen som familjeförsörjare och han borde därför tjäna en familjeförsörjarlön. Den andra sidan av en sådan syn blev, att kvinnor inte behövde så hög lön. Som allra mest ansågs hon behöva så mycket att hon kunde klara sig själv. Låga kvinnolöner motiverades gärna med att en kvinna bakom sig hade en fa-

---

¹⁰⁴ Kessler-Harris (1982)

milj. Hon var dotter eller hustru eller släkting. Hennes lön sågs om en **komplementlön**.¹⁰⁵

“Dubbelarbete” ansågs också vara ett problem under mellankrigstiden. Dubbelarbete, det var när både man och hustru lönearbetade. Om de båda var lärare ansågs det riktigt illa. Situationen betraktades inte med blida ögon av sådana som menade att arbeten borde delas rättvist, d v s ges till män som i sin tur skulle försörja hemmafruar.

Under dessa tionden riktades motståndet mot kvinnor i lönearbete främst mot kvinnan på kontor, i handel och i undervisning; särskilt var hennes statliga tjänst i fara. Man ville hindra den *gifta kvinnan* från att lönearbeta. En sådan kvinnas främsta och helst enda uppgift borde vara att sköta hem och barn. De åsikter Ellen Key så skickligt gjort sig till tolk för togs på allvar. Men det räckte tydligen inte med de stränga attityder och normer för gifta kvinnor som utvecklats; en hel del kvinnor tycktes inte bry sig om att deras kvinnliga “egendomlighet” skulle få sig en töm på arbetsmarknaden. De höll sig kvar där som gifta.

Hinder för kvinnors lönearbete

Vad återstår att ta till när människor inte förstår sitt eget bästa utan envisas med att begå handlingar, som skadar både dem själva och deras närmaste, ja, hela samhället? Naturligtvis att kriminalisera detta beteende och på det viset stävja det. Motion efter motion i riksdagen krävde förbud mot gift kvinnas förvärvsarbete, åtminstone borde kvinnor inte som gifta få arbeta i statlig tjänst.¹⁰⁶

Först 1923 hade kvinnor i princip fått tillgång till alla statliga tjänster (utom till att bli präster och militärer). I ett förbud för gifta kvinnor fanns ett utmärkt medel att inskränka antalet kvinnor som kunde komma ifråga för sådana tjänster. När dessutom mellankrigstiden såg en höjning av giftennålsfrekvensen kunde en sådan lag bli ett verkligt bålverk mot en anstormning av de kvinnor, som erbjudits avancerad utbildning men fram till 1923 mötts av legala hinder för att på samma villkor som män använda sin

---

¹⁰⁵ Kessler-Harris (1990); på 1960-talet hörde jag en personalchef vid Hettemarks konfektionsfabrik öppet kalla högt kompetenta kappsömmerskors löner för “komplementlöner”; att dessa gamla begrepp, “komplementlön” för kvinnor och dess motsats “familjeförsörjarlön” för män, som båda inom sig rymmer den outtalade meningen att män bör tjäna mera än kvinnor, inte är döda inom svenska fackförening visade Transporta ordförande Johnny Grönberg i en artikel (“Inför lönestopp för högavlönade”) jan 1990 i Dagens Nyheter. Grönberg **beskrävar** sig där över att inte bara kvinnor utan också “familjeförsörjare”, d v s män, kan höra till de lågavlönade!

¹⁰⁶ sou 1938:47 s 7ff

utbildning. Att förbjuda gifta kvinnor att arbeta vore naturligtvis radikal-medlet. Det hade kommit till användning i andra länder i Europa, antingen generellt eller inom vissa yrken.

Nar motionerna i riksdagen blivit många och lågkonjunkturen dessutom satte åt folks omdöme, tillsattes till slut en statlig utredning år 1935 för att se över vad man kunde göra åt saken. Dess ordförande blev yrkesinspektorn Kerstin Hesselgren och sekreterare Alva Myrdal. Som expert adjungerades nationalekonomen Karin Kock, sedermera det första kvinnliga statsrådet i Sverige.¹⁰⁷ Redan själva urvalet av utredare tydde på att regeringen var synnerligen tveksam till ett förbud och ville förankra alla kommande åtgärder bland aktiva kvinnor.

Under tiden hade saken inte legat i träda. Arbetsgivare hade agerat utifrån sin rätt att leda och fördela arbetet och sin rätt att bestämma vad som var anledning till giltigt avsked eller inte. Många kvinnor som gifte sig under slutet av 1920-talet fick genast ett avskedsbesked, andra fick det först när det blev tydligt att de väntade barn.

Ofta hade de lokala arbetsplatsreglerna om avskedanden av gifta kvinnor tillkommit eller återupptagits under 1920-talets senare del, på några håll redan före den stora ekonomiska krisen. Så hade t ex Kooperativa Förbundet redan från 1 juli 1928 en klausul i sitt avtal med Handelsarbetareförbundet (ett LO-förbund), som sade att kvinnlig kontorist, gift **efter** detta datum, skulle frånträda sin befattning "om KF:s ledning så kräver". I praktiken kom de att bli avskedade först när de blev gravida. KF upphörde inte med denna personalpolitik förrän år 1937. Fackföreningarna skyddade inte sina kvinnliga medlemmar utan såg tvärtom gärna att kvinnor till män med "väl betalda anställningar" fick sparken. Också Epa-varuhuset avskedade kvinnor som gifte sig, liksom tre stora chokladfabriker i Malmö.¹⁰⁸

Men det var inte inom handeln eller industrin, som denna praktik var vanligast. Kvinnor inom den expanderande kontorssektorn var oftast utsatta. Många försäkringsbolag avskedade kvinnor som gifte sig. De stora bankerna, som Stockholms Enskilda Bank, AB Svenska Handelsbanken och Skandinaviska Kreditaktiebolaget hade alla regeln att en kvinna skulle sluta sex månader efter sitt giftermål. Den hade införts 1927 i en bank, i en annan så sent som 1932. Det tidiga 20-talet hade alltså på sina håll **inne-**

---

¹⁰⁷ SOU 1938:47; denna utredning är ännu idag en guldgruva för den som vill lära känna kvinnors arbetsvillkor under mellankrigstiden och vore värd att komma ut i nytryck.

¹⁰⁸ Karlsson & Wikander (1985) s 44ff; SOU 1938:47 s 321; *Arbetets Kvinnor nr 1* 1937; Renée Frangeur, historiska institutionen i Göteborg, har påbörjat en avhandling om gifta kvinnors speciellt svaga ställning på arbetsmarknaden under mellankrigstiden.

burit bättre möjligheter för gifta kvinnor att fortsätta sitt lönearbete. På några håll fick gifta kvinnor fortsätta att arbeta även efter att avskedsregeln införts, eftersom de gift sig tidigare. Arbetsgivaren var allsmäktig på detta område och kunde ge de dispenser han ville.

Också i företaget där det inte fanns några avskedsparagrafer, blev gifta kvinnors arbete på grund av deras civilstånd osäkrare än andras. Plötsligt kunde en arbetsgivare ändra sin personalpolitik. Det hade hänt. Och inte kunde dessa arbetande gifta kvinnor lika fritt som män byta arbetsplats. På många ställen var redan porten stängd för dem. De blev en lättmanipulerad arbetskraft, som var mån om att behålla sitt arbete. De kunde betalas lågt.

En annan sida av saken var den fackliga, som vi redan skymtat. Ibland gick fackliga organisationer med på principen om avskedanden i formella avtal. Men inte heller i andra fall, hade de gifta kvinnorna fackets stöd för rätten till sitt arbete utan den kunde tvärtom undergrävas och ställas i fråga. Inom sömnadsindustrin i Stockholm var det så, att den fackliga organisationen i princip förhöll sig neutral. Men om det var knapp arbetstillgång, så samlades ett fackligt möte på arbetsplatsen, vid vilket de gifta kvinnorna uppmanades att frivilligt begära avsked eller låta sig permitteras. Det brukade alltid finnas de som valde att gå. Vid nyanställning brukade man också ge företräde åt ogifta kvinnor om det var ont om arbete.¹⁰⁹ Det var det ofta under början av 1930-talet.

Vi ser här ett exempel på den oheliga allians mellan arbetsgivare och arbetare,¹¹⁰ som Heidi Hartmann har lyft fram. Kvinnorna blev splittrade i gifta och ogifta kvinnor, som många gånger stod emot varandra när det gällde att få arbete. Män i facket och arbetsgivare samverkade. Motsättningen mellan kvinnor verkade till alla kvinnors nackdel på lång sikt. Den som inte kan stanna kvar stadigvarande på en arbetsplats kan inte heller vidareutbildas, avancera eller ens kräva någon pension. Genom att arbetsmarknaden strukturerades på detta vis, mellan ogifta och gifta kvinnor, vilket i stort blev detsamma som en segregering mellan unga kvinnor och gamla, så kunde företagen tillgodogöra sig en särskilt lönsam typ av arbetskraft, den unga flickan, som kunde utnyttja hårdare än den som stannar länge på sin arbetsplats.

---

¹⁰⁹ Diskussionsprotokoll från konferens med arbetaregrupper 25.4.1936, anordnad av kvinnoarbetskommitté s 8. Kerstin Hesselgrens papper, L 55:27 Kungliga Biblioteket, Sthlm; Karlsson & Wikander (1985) s 44ff

¹¹⁰ Hur denna solidaritet mellan män hade sin motsats i en tydlig konflikt mellan kvinnor och män, som också speglades i den s k arbetarlitteraturen har vi äntligen börjat få belyst, Witt-Brattström (1988, 1989); Josefson (1987/88, 1989)

Men också på annat sätt stabiliserade facket genusarbetsdelningen. Kvinnoarbetskommittén, den grupp som undersökte om gifta kvinnor skulle få förvärvsarbeta eller inte, anordnade flera konferenser kring kvinnors situation i arbetslivet. Under dessa konferenser var arbetsgivare ofta förvånansvärt frispråkiga. De gav tydliga bilder av de spänningar som fanns mellan kvinnor och män i arbetslivet och hur dessa löstes, också fackligt, genom att kvinnor och män gavs olika arbeten.

Disponent Gustaf Dahlbäck, bokbinderiet, Esselte, poängterade vid ett möte 18 april 1936, hur mycket av arbetsdelningen som grundades på facklig reglering:

...Bokbinderiet var tills för 75 år sedan ett helt manligt yrke. Därefter inträdde en hastig utveckling av hela arbetsprocessen och produktionens omfattning, och då kommo kvinnor i stor utsträckning att tagas i anspråk. Deras antal ökade ända till dess stridigheter mellan könen gjorde situationen besvärlig.

Det hade ju så småningom blivit naturligt, att den ena eller andra arbetsuppgiften kom att bli manlig eller kvinnlig, men nu gick det så långt, att vi i våra avtal måste fastställa i detalj vad en kvinna får göra. Trots detta uppstår gräl vid varje avtalsförhandling och vid varje produktionsförändring. Ett exempel, som visar att det icke längre är lämpligheten utan traditionen som bestämmer denna uppdelning på kön, är guldtrycket. Till detta fordrades förr stor handkraft. Arbetet var då "manligt".

Nu behöver man bara trycka på en knapp, men arbetet måste fortfarande vara "manligt". I 10 år ha vi hållit på att strida för att få bort dessa bestämmelser, som i detalj begränsa konkurrensen.

Efter disponentens långa anförande — som onekligen ger en dramatisk inblick i hur kvinnor och män grälade om jobben vid varje avtalsstillfälle — ställde utredningens ordförande Kerstin Hesselgren en enkel fråga som genast ger oss en annan belysning på arbetsgivarens framställning. Hon frågade: — Skulle ni sänka lönen, om ni kunde få in kvinnor på det nu så manliga arbetet? — på vilket hon genast fick ett jakande svar.¹¹¹

Solidariteten mellan män kunde alltså bara hålla en bit. Det fanns en basmotsättning mellan arbetsgivaren och arbetaren, eftersom det inte fanns

---

¹¹¹ Sammanträde den 18 april 1936, L 55:27, KB

fasta gränser mellan det högre betalda arbete för män och det lägre betalda arbetet för kvinnor. Arbetsgivaren försökte få billig arbetskraft och det enklaste sättet var att göra om arbeten från manliga till kvinnliga. Facket hade inte hävdad lika lön för lika arbete, utan var tvärtom oftast mycket angelägen om att behålla så kallade manslistor och kvinnolistor i lönesättningen. Könssolidariteten mellan män växlade med klara motsättningar. Men kvinnorna hörde inte riktigt till "klassen" för de arbetande männen. Genom denna skiftande solidaritet, kom kvinnorna att fackligt marginaliseras och genusarbetsdelningen fick ta form av konflikter inom arbetarklassen, vid vilka kvinnor anklagades för att ta jobben från männen eller att underbjuda mäns löner.

Utredningen om gift kvinnas rätt till arbete gjorde sammanfattningar av vad som framkommit vid konferenserna. Följande skäl gav sammanfattningsvis företag för att avskeda gifta kvinnor:

... i första hand en traditionell uppfattning om mannens försörjningsskyldighet och hustruns uppgift i hemmet. Det framgick emellertid även, att företagen kunde ha ett ekonomiskt intresse av en snabbare omsättning av personalen. Lärotiden är i allmänhet kort och arbetet tenderar att alltmer mekaniseras samt fordra en snabbhet och intensitet, som lättare uppnås av ung arbetskraft. Avgång vid giftermål **gåve** därför en naturlig omsättningsmöjlighet, som ur denna synpunkt måste anses fördelaktig. Likaså komme andelen av äldre personal, som i allmänhet betingar högre löner och fordrar pensioneringsrätt, att proportionsvis minskas.¹¹²

Vid särbehandlingen av kvinnor använde företagen traditionen som legitimering. Men framförallt var det företagets ekonomiska intressen av viss personal, som var förklaringen. De ville ha en snabb omsättning av sådana anställda, som fort slets ut i det monotona jobbet. Sedan blev de olönsamma att sysselsätta längre. Den unga kvinnan passade därför, som en arbetskraftsresurs att utnyttja utan att man behövde ta hänsyn till att hon skulle kunna arbeta under ett helt liv. Det kommer fram en av ekonomin rättfärdigad krass syn på billig, snabb och förbrukningsbar kvinnlig ungdom.

Parentetiskt vill jag här anmärka att idag, i början av 1990-talet, lever delvis denna anda kvar på många arbetsplatser, att unga kvinnor kan utnyttjas hårt, åtminstone om man får tro arbetsskadestatistiken. Det är bland

---

¹¹² SOU 1938:47 s 320

unga kvinnor som förtidspensioneringarna ökat kraftigt.¹¹³ Tidigare gick de in i hemmen, med sin värk men utan någon egen pension. Nu märks missbruket av denna unga arbetskraft tydligare. Hur stor den varit bakåt i tiden kommer alltid att förbli okänt. Men tydligt är att arbetsdelningstanken och praktiken från mellankrigstiden lever kvar.

tittare för kvinnor att behålla lönearbete

Utredningen om gift kvinnas förvärvsarbete slutade med en rekommendation att istället förbjuda arbetsgivare att avskeda kvinnor vid giftermål. Konjunkturen hade svängt och riksdagens majoritet var lyhörd för nya röster som började tala om behov av kvinnor på arbetsmarknaden. Men viktigast var nog att Alva Myrdal hade fått gehör för sin åsikt, att det fanns en risk att kvinnor skulle sluta gifta sig och föda barn om detta gjorde det alltför svårt för dem på arbetsmarknaden. Detta var en period då befolkningsfrågan ansågs ytterligt allvarlig.¹¹⁴ Alltså är sedan år 1939 inte giftermål längre ett giltigt skäl för avsked av kvinnor.

Grupper hade också bildats som utmanade detta tänkande i särbehandling av kvinnor och denna genussegregerade arbetsmarknad och stred för en jämlikhet som de menade var långt borta. En sådan med internationella rötter var Open Door, Den öppna dörren, den svenska filialen till Open Door International med säte i England. Denna förening arbetade framförallt på att få till stånd lika behandling av kvinnor och män inför lagen och på arbetsmarknaden. I många år drev man en kampanj mot ILO som stod bakom den internationella konventionen om nattarbetsförbud för kvinnor. I slutet av augusti 1931 ordnade man sommarskola i Sigtuna och sin andra stora internationella konferens i Stockholm.¹¹⁵

Samma år, 1931, grundades Yrkeskvinnors klubb, också den en svensk avknoppning från en internationell organisation, International Federation of Business and Professional Women. Den vände sig till medelklassens yrkesarbetande kvinnor, till dem med en relativt lång yrkesutbildning. Klubben ordnade, bland annat genom offentliga möten och t o m hot om bojkotter av vissa banker, under 30-talet en kraftig opinion mot avskedandet av gifta kvinnor.¹¹⁶

---

¹¹³ Hetzler (1989)

¹¹⁴ Hatje (1974); om Alva Myrdal, se Hirdman (1987/88, 1989)

¹¹⁵ Box WN 1000/7/2, ILO archives, Gcneva

¹¹⁶ Åkerman (1983) s. 177-184

Rationalisering och löpande band

Arbetsituationen för industriarbeterskor blev intimt förknippad med den tekniska utvecklingen. Under mellankrigstiden och särskilt under dess senare del genomfördes kraftiga rationaliseringar i stora delar av den svenska industrin. Att införa så kallade löpande band blev ett av de medel som användes för att öka produktionen. Genom det kunde arbetet delas upp i oerhört små moment och kontrolleras klarare. Att kvinnor i hög grad fick de monotona arbetena vid så kallad rationalisering, när arbetsprocesser bröts ner i mindre arbetstempon, ser jag klart i gustavsbergsstudien och på andra arbetsplatser. Det var en generell tendens inom den engelska industrin under samma tid att sätta kvinnor vid löpande band medan männen fick de andra jobben. Det gällde överallt utom just i bilindustrin.¹¹⁷

Tidskriften *Tidevarvet* publicerade 1931 en bilaga som hette Vi kvinnor i fabriken, som byggde på enkätsvar från 500 fabriksarbeterskor. Den största artikeln hade rubriken *Under det löpande bandet* och beskrev den oerhörda press många kvinnor arbetade under. Här ett utdrag:

Från hela landet bryter kören av enstämmiga arbeterskor in: Arbetstakten har under de senaste åren stegrats betydligt — väsentligt — avsevärt — kollossalt — enormt — man får arbeta så mycket man orkar från morgon till kväll — ledningen fordrar det mesta möjliga på minsta möjliga tid till lägsta möjliga lön — vi stå alltid under uppsikt av förmän och ingenjörer, som påstå att vi kan åstadkomma ännu mera . . .¹¹⁸

Efter en studieresa till Tyskland 1934, uttalade sig en nyutnämnd yrkesinspektris, Ida Fischer, om kvinnors lämplighet för monotont arbete i tidningen *Affärsekonomi*:

Det har visat sig, att vid löpande tillverkning kvinnan lämpar sig mycket bra att utföra rent rutinarbete, arbetsoperationer, som kunna utföras helt mekaniskt. Kvinnan är ofta "dagdrömmare", och får hon ett arbete, som hon kan utföra mekaniskt och som ger henne tid till "egna funderingar", *behöver* det enformiga arbetet *icke* psykiskt medföra några menliga verkningar.¹¹⁹

¹¹⁷ Wikander, *Daedalus* (1988); Glucksmann (1990)

¹¹⁸ *Tidevarvet* 1931:7

¹¹⁹ *Affärsekonomi* Nr 4 1934

När yrkesinspektionen, och i detta fallet den delen av den som skulle skydda kvinnors intressen i arbetet, hade åsikter om kvinnor som uthålliga dagdrömmare, är det inte underligt att arbetslivet kom att präglas av en arbetsdelning mellan kvinnor och män, som just genom rationaliseringarna kunde bli mer betonad.

Perioden kan sägas ha inneburit en utjämning av klasskillnaderna mellan kvinnor och framodlandet av en gemensam kvinnlig livscykel även om klasskillnaderna långt ifrån upphävts. Alltfler kvinnor gifte sig, alltfler fick barn men färre barn än förr. Kvinnor, särskilt gifta inom arbetarklassen, arbetade i lönearbete långt mer än statistiken ger vid handen. De arbetade tillfälligt, i andras hem eller med arbeten som kunde utföras vid sidan av annat arbete i det egna hemmet.¹²⁰

Kvinnor nekades inte längre formella medborgerliga rättigheter, som rösträtt, men hölls numera på plats genom en strikt genomförd och ivrigt propagerad arbetsdelning, under den största delen av mellankrigstiden dessutom understödd av diskriminerande, lagliga, åtgärder mot kvinnor som lönearbetare. Kvinnor skulle utföra allt hushållsarbete och arbetsplatser utanför hemmen utformas efter tillgång på två typer av arbetstagare, män och kvinnor. Kvinnors lönearbeten var oftast tråkiga, osäkra och dåligt betalda. De förväntades lämna dem ganska snart för att utföra "eget" obetalt hemarbete. Underordningen av kvinnor fortsatte alltså men i andra former än under 1800-talet.

Världskrig

Vad världskrigen har betytt för kvinnors emancipation i allmänhet och för genusarbetsdelningen i synnerhet brukar det finnas mycket starka åsikter om, men för Sveriges del finns det inga undersökningar att grunda sådana på.

Utomlands har forskningar visat att den tidigare så populära uppfattning att krigen skulle varit en sorts vändpunkter efter vilka kvinnor varje gång blivit mer och mer jämställda med män, har varit grovt optimistisk.¹²¹ Tvärtom har man efter varje stort krig sett hur kvinnor förts *tillbaka* till kvinnliga uppgifter och hur hennens värde stigit. Man skulle kanske t o m

---

¹²⁰ Jonsson (1987); Nyberg (1989)

¹²¹ Higonet m fl (1987); Braybon and Summerfield (1987)

kunna säga att kriget har fördröjt kvinnors jämställdhet på den opinionspendel som svängt kraftigt efter varje krig.¹²²

När det gäller själva arbetsdelningen så gav visserligen kriget i krigförande länder fler kvinnor chansen att komma ut på arbetsmarknaden och i det nazistiska Tyskland upphävde man förbudet för gifta kvinnor att ha lönearbete när krigsekonomin behövde arbetskraft.¹²³ Men arbetsprocesser omstrukturerades och delades upp, förenklades. Kriget pressade fram ytterligare rationaliseringar. Det var själva verket sällan som kvinnor kom in på verkliga mansarbeten, även om det hände då och då.¹²⁴ Tvärtom finns det alltså anledning att tro att kriget förstärkt myten om det trygga hemmet och bidragit till att dramatisera olikheter mellan kvinnor och män, eftersom det endast varit män som tillåtits offra sina liv för fosterlandet. Poängterandet av *skillnaderna* har kraftigt accentuerats genom krig och efter krig.

---

¹²² Friedan (1968) skapade debatt omkring de följder för kvinnorna som deras återförvisning in i hemmen efter kriget hade fått i USA, när hon beskrev den vaga oro och det missnöje som fanns bland kvinnor som "problemet utan namn".

¹²³ Koonz (1988)

¹²⁴ Milkman (1987); Kessler-Harris (art 1983)

Efterkrigstiden

På 60-talet rådde en naiv optimism kring kvinnors ökade utträde på arbetsmarknaden. Vi var många som trodde att jämlikhet skulle infinna sig när kvinnor fick betalda arbeten. Men det tysta kravet på kvinnor att utföra och ta ansvar för viktigt men obetalt arbete i närmiljön kvarstod. Det kravet var grundat i uppfattningar om vilken typ av arbeten kvinnor var bäst på; eftersom kvinnor var så naturligt begåvade för att ta hand om barn, ta hand om människor överhuvudtaget och för att göra det trevligt i ett hem förblev det självklart att kvinnor skulle fortsätta att sköta tvätt, disk, matlagning, ordna barntillsyn och ansvara för allt som en hemarbetande kvinna tidigare gjort.

Det kan tyckas märkligt att denna "kvinnliga begåvning" också innebar det fulla ansvaret för allt utförande av grovarbetet i hemmet, men sådana föreställningar har varit svåra att rucka på. Det fanns dessutom förväntningar på vilka lönearbeten kvinnor skulle ta. Detta kombinerades med en efterfrågan på kvinnor till alldeles särskilda typer av arbeten, i en expanderande ekonomi som rationaliserade arbetsprocesser och fick en ökning av arbetsuppgifter inom service och omsorgsarbeten. Detta efterfråge- och förväntningspaket kom att prägla kvinnoarbetet både inom och utanför hemmen.

Inom industrin, på kontor och i handeln fanns också sedan begynnelsen av seklet en etablerad "kvinnosektor" med "kvinno"arbeten, som främst skilde sig från mäns arbeten genom att vara underordnade, ha sämre status och betalas lägre.

En uppmärksam bok i arbetssociologi kom på 1960-talet. Den hette *Freedom and Alienation* och handlade om vad som gjorde att arbetare kände främlingskap och vantrivsel på sin arbetsplats. Naturligtvis var upprepade ensidiga rörelser och lågt inflytande över arbetstempo och pauser, sådant som bidrog till alienationen, utanförkänslan.

På en textilfabrik fann emellertid forskaren Robert Blauner överraskande att alienationen var mindre än på andra håll. I den fabriken bestod 43 procent av arbetsstyrkan av kvinnor och på det hängde den stora skillnaden. Den stora andelen kvinnor var anledning till att arbetarna *inte* kände så stor vantrivsel. Undersökningen gällde nämligen — som en självklarhet — endast de manliga arbetarna. Kvinnorna befriade männen från de tråkigaste arbetsuppgifterna. Eftersom kvinnor i första hand sågs som mödrar och hustrur, fanns det inte, enligt författaren, någon anledning att undersöka *de-*

rus alienation.¹²⁵ Lönearbetet var inte deras egentliga livsinnehåll, även om de arbetade i fabrik, precis som männen.

Oavsiktligt kastar denna undersökning ett ljus över relationen mellan kvinnor och män på många arbetsplatser – **där kvinnor jinnas, kan män slippa de tristaste arbetena.**

För män måste alltså kvinnomas allt massivare utträde på lönearbetsmarknaden ha betytt fördelar på arbetsplatserna. Kvinnornas intåg inom metallindustrin, i Sverige i samband med andra världskriget,¹²⁶ har till exempel avlastat män en stor del av de monotonaste och enformigaste arbetena, sådana arbeten som utgör den andra, tristare och mindre uppmärksammas sidan av ökande rationalisering, automatisering och datorisering.

Kvinnors ökade förvärvsarbete har varit den mest dramatiska förändringen på lönearbetsmarknaden sedan 1960-talet. "Av den totala arbetskraften på 4,4 miljoner människor i Sverige är 48 procent kvinnor", påpekas i en broschyr från Landsorganisationen (LO). Det är också så att 82 procent av småbammammorna finns ute på arbetsmarknaden.¹²⁷

Men vad är det de gör där, ute på arbetsmarknaden, och på vilka villkor?

Grovt sagt fanns flest kvinnor 1985 inom vårdirken och allmänna kontorsyrken. Drygt 40 procent av kvinnorna arbetade i yrken som var nästan totalt **kvinnodominerade**¹²⁸; sådana kvinnor möter endast män som överordnade på sina arbetsplatser. Endast 7 procent av kvinnorna och 6 procent av männen arbetade i s k jämställda yrken, d v s i yrken eller grupper där vare sig män eller kvinnor var fler än 60 procent.¹²⁹ Kvinnor var alltså anställda som sjuksköterskor, undersköterskor och sjukvårdsbiträden, som biträden inom detaljhandeln, som städerskor och dessutom som lärare på de flesta stadier. Kvinnor är naturligtvis en större andel av lärarkåren ju yngre barnen är. Om man ser var sådana yrken ligger rangordnade efter genomsnittlig månadslön, så kommer de i botten.¹³⁰

---

¹²⁵ Blauner (1964)

¹²⁶ Kvinnomas andel steg från 8 procent av de arbetande inom "malmbrytning och metallindustri" år 1935 till 15 procent år 1943 och var fortfarande 14 procent år 1950. Eftersom det ännu var förbjudet för kvinnor att arbeta under jord, så var ökningen främst koncentrerad till metallindustrin och alltså kraftigare än dessa siffror visar. Karlsson - Wikander (1985) s 52

¹²⁷ **Heta siffror & kalla fakta nr 6/89**

¹²⁸ **På tal om kvinnor och män (1990) s 44-46**

¹²⁹ **På tal om (1990) s 46**

¹³⁰ **På tal om (1990) s 44-45**

Om vi tittar på de 10 yrken som *ökade mest* 1975-1985 — d v s på de nya jobben på arbetsmarknaden i vilka det funnits behov av arbetskraft — så var de fem främsta typiska kvinnoyrken med relativt låg betalning: sjukvårdsbiträden, barnskötare, förskollärare, sjuksköterskor och socialtjänstemän.¹³¹ Under sådana förhållanden, när de är s k kvinnojobb som expanderar mest, finns det få arbetsmarknadsskäl till att ta in kvinnor i s k mansarbeten. Status quo blir lätt konfirmerat. Ändå kan man höra tal om kvinnors fria val, som om det vore kvinnornas egna val som formade den orättvisa arbetsdelningen.¹³²

På senare år har äntligen fackliga organisationer börjat uppmärksamma och visa några men svaga tecken på att vilja förändra denna skeva och för kvinnor negativa arbetsdelning.

LO har i en rapport nyligen observerat att kvinnor har sämre villkor på jobbet än män. Kvinnor inom LO, d v s till stor del industriarbetande kvinnor men också kvinnor i omsorgs- och serviceyrken, ligger tex sämst till av alla när det gäller möjlighet att ta ledigt utan löneavdrag för att utträta ett kortare ärende eller att ta ledigt och senare jobba in den förlorade tiden. Deras arbetssituation är mera styrd än mäns: de flesta av dem kan inte själva bestämma i vilken ordning eller på vilket sätt deras arbetsuppgifter ska utföras, de kan inte bestämma själva när de vill ta rast. Många har inte ens överblick över sitt arbete timme för timme.¹³³

Kommunalarbetarförbundet, Sveriges största fackförbund (drygt 635 000 medlemmar år 1988), ett av förbunden inom LO, organiserar grupper som sjukvårdsbiträden, undersköterskor, ekonomibiträden, barnsköterskor, dagbarnvårdare och fritidsledare m fl. 80 procent av medlemmarna är kvinnor. Andra grupper är maskinister, vaktmästare, brand- och trafikpersonal.

Kommunal har bearbetat siffror om arbetsmiljö och hälsa, som tydliggör en del av kvinnors arbetsvillkor idag. Kommunals undersökning vill mest betona de kvarvarande klasskillnaderna mellan förbundets medlemmar och andra kommunalt anställda, som t ex tjänstemän och akademiker. Trots att undersökningen alltså inte direkt vill peka ut skillnader och orättvisor mellan kvinnor och män, så kommer sådana ändå fram i rapporten.¹³⁴

Kvinnor inom Kommunal lider oftare än män av de vanligaste belastningsproblemen i arbetsmiljön: olämplig arbetsställning, tunga lyft och

---

¹³¹ DS 1990:35 s 90

¹³² Wikander (1987)

¹³³ *Röster om facket och jobbet* slutrapport (1989)

¹³⁴ *Kommunal på klasstrappan*. Rapport 1 och 2. Stockholm 1989. Hans Löf är den författare som tagit störst ansvar för en redovisning av kvinnornas situation i förhållande till mäns, De siffror som bearbetats har insamlats av Statistiska Centralbyrån.

upprepade ensidiga rörelser. Inom hela den kommunala sektorn har kvinnor överlag, både fysiskt och psykiskt, en sämre arbetsmiljö än män på varje nivå; arbeterskor har det sämre än arbetare, tjänste"kvinnor" sämre än tjänstemän, kvinnor med akademisk examen sämre än sina manliga kollegor.¹³⁵

Metallindustriarbetareförbundet, ett manligt dominerat förbund med en ökande andel kvinnor, kan inte heller längre blunda för de svåra arbetsförhållandena för kvinnor. I en rapportbok från kongressen hösten 1989 demonstreras tydligt kvinnors svaga positioner — andelen kvinnor ökar i de branscher där andelen okvalificerade arbeten ökar och kvinnor är överrepresenterade i skadeframkallande arbeten.¹³⁶ Medvetenheten om den genuspolariserade exploateringen är ändå låg; i de sju teserna om hur arbete och arbetsorganisation borde omvandlas i framtiden finns inte något ifrågasättande av arbetsdelningen mellan kvinnor och män.¹³⁷ Ändå är det skeva arbetsförhållandet mellan kvinnor och män inom metallsektorn inte någon nyhet, även om den uppmärksammas först nu, bland annat på möjligheter till en yrkesskadeersättning, som gett ett statistiskt underlag. Ända sedan 1940-talet har kvinnor inom denna sektor befriat män från många tråkiga och monotona arbeten.

Kvinnorna på botten har det sämst av alla. Endast byggnadsarbetare har en sämre arbetsmiljö än Kommunals landstingsanställda kvinnor,¹³⁸ och byggnadsarbetarna är långt ifrån så många och kompenseras — om nu dålig arbetsmiljö kan kompenseras på det viset — med bättre löner.

Fram till 1960 fanns det i avtal fastställt olika löner för samma arbete i Sverige, om arbetarna var av olika kön. Efter ett avtal mellan parterna på arbetsmarknaden beslöt man att under en övergångsperiod avskaffa sådana raka skillnader och införa lika lön för lika arbete. Detta hade till följd att genussegregeringen mellan arbetsuppgifter igen stärktes.¹³⁹

Sedan dess har löneskillnaderna stadigt minskat mellan heltidsanställda kvinnor och män under både 1960- och 70-talen fram till mitten av 1980-talet. Därefter har löneskillnaderna mellan kvinnor och män igen ökat för vissa grupper och inte förbättrats för andra. Som bäst tjänar kvinnor, som industrianställda, genomsnittligt 90 procent och som sämst, som industri-tjänstemän eller som landstingsanställda, 74 procent av vad män tjänar.¹⁴⁰

---

¹³⁵ *Kommunal* 1 (1989) s 20

¹³⁶ *Solidarisk arbetspolitik* . . . Metall (1989) s 72-73

¹³⁷ *Solidarisk* . . . (1989) s 156 ff

¹³⁸ *Kommunal* 1 (1989) s 23

¹³⁹ Kyle (1979)

¹⁴⁰ *På tal om* . . . (1990) s 52-53

Nu arbetar kvinnor sällan lika mycket som män i lönearbete. De "tar hem" cirka 40 procent av den samlade lönekakan i Sverige medan män tillsammans disponerar 60 procent av landets samlade arbetsinkomster.¹⁴¹ Men detta innebär långt ifrån att kvinnor skulle **urbeta** mindre än män, enbart att de får liten eller ingen ekonomisk kompensation för sitt vardagslit.¹⁴²

Arbetstiden är en annan faktor som kännetecknar polariseringen på lönearbetsmarknaden mellan kvinnor och män. Cirka 45 procent av alla sysselsatta kvinnor har någon form av deltid och inom Kommunal är det så mycket som 60 procent. Kvinnor väljer, säger Kommunals utredning, oftare än män deltidsarbete för att "själv ta hand om barnen" och hinna "utföra hushållsarbete".¹⁴³ På det viset kan man naturligtvis tala om val men jag skulle vilja uttrycka det på ett annat sätt; kvinnor måste hinna med det andra arbetet — gratis omsorgsarbete — som de förväntas utföra, för att samhällsmaskineriet ska gå smidigt. För att orka och hinna med det, måste de skära ner på sin lönearbetstid.

Det betyder att många kvinnor uppoffrar löneinkomster för att arbeta utan annan ersättning än den, som kärleken och uppskattningen ger dem. De ger upp den makt som det betyder att ha en egen ordentlig inkomst, de ger upp att kunna räkna med en dräglig ålderdom med "en rejäl pension". Detta gör dessa kvinnor av personligt val och frivilligt, kan det tyckas, men det valet sker givetvis under strukturellt tvång. Det finns inte något annat sätt för just dem att lösa sin personliga situation. De flesta kvinnor blir knutna till män ekonomiskt, för att uppnå att få del av samhällets penningresurser. En ensamstående kvinna, särskilt om hon har barn, straffas hårt för sin ovilja eller oförmåga att harmonisera sitt liv med en enskild mans. Som grupp har ensamstående kvinnor det ekonomiskt sämre än andra.

Intressant kan det vara att tänka på hur man i själva språkformuleringen inkapslar att det är naturligt att kvinnor ska ta hand om barnen — man talar om att "själv ta hand om" barnen eller att låta **andra** göra det. Det man "själv" gör är något som man bör göra, något som tillhör ens plikter. Att inte klara av något "själv" är dåligt. Det är alltid kvinnor som "själv tar hand om" sina barn. Det tillhör inte mäns plikter.

Trots samhälleligt hårda förväntningar på kvinnor att utföra obetalt arbete, vill faktiskt en femtedel av alla deltidsanställda kvinnor inom Kom-

---

¹⁴¹ Detta gäller 1987, *Statistisk Årsbok 1990*. (1989)

¹⁴² Nyberg (1989)

¹⁴³ *Kommunal 1* (1989) s25-27

munal gå upp till heltid men kan inte få göra det, medan många fler skulle vilja lönearbeta längre än de gör utan att gå upp till verklig heltid.¹⁴⁴

De fackliga organisationerna har alltså inte längre möjlighet att fullt ut blunda för kvinnors särskilda exploatering i lönearbetet. Ändå går man inte ut och talar i tydliga termer om den orättvisa som ligger i arbetsdelningen mellan kvinnor och män, utan är inriktad på att tolka förhållandena endast i klasstermer. Så har facket agerat länge, genom att vända bort huvudet. Längre tillbaka i tiden fann vi dessutom en facklig politik som gick ut på att stödja en segregering av kvinnors och mäns arbeten, en facklig politik som illavarslande tecken tyder på att vi igen har att vänta en fördjupning och legitimering av.¹⁴⁵

Nordiska Ministerrådet har under några år drivit ett stort projekt för att försöka "bryta den könsuppdelade arbetsmarknaden". Dess svenska del har koncentrerat sina insatser på att i praktiken försöka få in kvinnor på "manliga" d v s tekniska yrken. Man har fått goda resultat när det gäller utbildningsdelen — det har varit fullt möjligt att intressera och motivera flickor för teknik i förskola, grundskola och gymnasiet.

Först i konfrontationen med den rigida och maskulina arbetsmarknaden — med dess normer och utstötningmekanismer — har svårigheter för de utbildade flickorna uppstått. Kvinnor får helt enkelt inte jobb efter sina kvalifikationer och kunskaper utan utifrån sitt biologiska kön. "Så länge som det förhåller sig så, hjälper det föga med vad som görs på skolområdet", konstateras det nytkert i den svenska slutrapportens förord.¹⁴⁶

Flera sociologiska studier som följt kvinnor in på mansarbetsplatser under de senare decennierna, har visat hur fort nya uppdelningar och utsorteringar av kvinnor sker.¹⁴⁷

I en statistisk redogörelse och utvärdering av den tudelade arbetsmarknaden mellan kvinnor och män, som gjordes 1985 på Nordiska ministerrådets

---

¹⁴⁴ Kommunal 1 (1989) s 27

¹⁴⁵ Arbetsmiljöfonden har på regeringens uppdrag öronmärkt 60 miljoner kronor som under Aren 1990-94 ska användas för att bli a "minska obalansen mellan kvinnor och män vad gäller ansvar och inflytande" i arbetslivet. Det finns tecken som tyder på att denna satsning (KOM — Kvinnor och män i samverkan) tar lätt på genusarbetsdelningens negativa funktion, gärna formulerar sig kring "skillnader" mellan kvinnor och män i biologistiska vändningar och t ex menar att kvinnor har från män skilda sätt att lösa problem och styrs av kvinnliga "värderingar". På det viset sopas maktrelationen under mattan. Pengarna fördelas av arbetsmarknadens parter, alltså av representanter för fack och arbetsgivare. *Komihåg* Nyhetsbrev från KOM-programmet, Nr 1-3 1990/91, Arbetsmiljöfonden.

¹⁴⁶ Murar rivs *när kvinnor bygger*. (1989); se också Dahlerup (1989)

¹⁴⁷ Fuerst-Mellström (1980); Fuerst (1985); Lindgren (1985); Baude (kommande)

uppdrag, summerade Anna-Liisa Anttalainen genusarbetsdelningens närmaste framtid på detta vis:

En så kraftig tudelning, som hittills förhärskat inom arbetslivet, är för helhetens del ofunktionell och för individens del diskriminerande. Det är dock klart, att den könsdikerade arbetsfördelningen är så kraftig, att dess fullständiga nedbrytande åtminstone i den närmaste framtiden inte är möjlig.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ Anttalainen (1985) s 160

Och framtiden?

Det senaste som tycks ske är en förnyad stark polarisering mellan kvinnor och kvinnor, liksom mellan kvinnor och män. Det beror bland annat på att alltmer arbete, som utförts inom den offentliga sektorn — oftast av kvinnor — igen skjuts tillbaka till kvinnors ansvar inom hemmen. Där får de inte betalt för sitt arbete eller små bidrag. Som exempel kan tas hur åldringsvården förskjuts till hemmen, hur vårdhem för handikappade barn och vuxna läggs ner och hur mentalsjuka inte längre ska vårdas på anstalter. Staten går in med alltmera "stöd" för vård i hemmet, inte bara av friska barn men också av handikappade, av äldre, av sådana som tidigare vårdades på institution. Egentligen är hemvård något som man anser att kvinnor borde göra helt gratis. Inför den låga vårdpengen, som ibland kommer ifråga, bör kvinnor kunna tacksamhet. Vårdideologier odlas, som i slutändan betyder att enskilda kvinnor sitter fast i ansvaret för närståendes vård. Endast få kvinnor med goda inkomster kan köpa sig fria från det kvinnliga omvårdnadsöket och lägga det på en annan kvinnas axlar.

En annan reform som på sikt kommer att ge till resultat ökade skillnader mellan kvinnor av olika klasser, med olika utbildningar och arbeten, är förlängningen av föräldraledigheten vid **barnafödelse**¹⁴⁹, om det är jag helt övertygad. Endast de kvinnor som har undslupit tråkiga utslitande kvinnojobb kommer att känna sig motiverade att gå tillbaka till sitt arbete tidigare än vad den lagliga ledigheten kräver. Män visar inte mer än ett svagt intresse av att ta del i tidig barnaskötsel. Daghemsbristen löses redan på flera håll genom att de riktigt små barnen inte längre tas emot. Ideologier om moderskap och om betydelsen av täta band mellan barn och förälder (läs Mamma) odlas överallt. Ekonomiska faktorer talar oftast för att det är ekonomiskt fördelaktigast och därmed förnuftigast att kvinnan att ta ut merdelen av den i princip delbara föräldraledighet.

Ett tänkbart kvinnoliv

Och hur kan man tänka sig framtiden? Jag ska försöka utveckla ett framtidsscenario, med en kvinna i centrum, som lever ett lyckligt, idealiskt kvinnoliv enligt standardnormer, i ett slitstarkt äktenskap med barn och an-

---

¹⁴⁹ Åström (1990)

nan släkt och utan att råka ut för någon arbetsnedsättande yrkesskada. Jag vet inte om hon representerar ens en majoritet av alla kvinnor men hon kan i alla fall tänkas. Ensamstående kvinnor med barn möter självklart ett betydligt hårdare livsöde och blir ännu mera misslottade genom den genusarbetsdelning som råder. Detsamma gäller dem som blivit mer eller mindre arbetsoföra genom slitsamt arbete eller dem som blir lämnade ensamma efter att i många år arbetat deltid eller inte alls, för att de velat bidra till sin privata familjs välfärd.

Följande livsöde kommer troligen att gälla för en kvinna från arbetarklassen men också från medelklassen: Hon väljer en kvinnlig utbildningsgång redan inom gymnasieskolan och kommer sen snart in på ett kvinnodominerat arbetsområde — eller hamnar där hur som helst efter en teknisk/ekonomisk utbildning som ändå inte gjort henne efterfrågad som arbetskraft. Kanske väljer hon en kortare postgymnasial utbildning innan hon går ut i arbetslivet. Hon hamnar under några år på ett tempoarbete inom metallindustrin, senare på ett kontorsarbete. Snart flyttar hon ihop med en man. Eventuellt gifter de sig. Säkert fortsätter hon att arbeta. Kanske han också jobbar men eventuellt försörjer hon sin man under hans vidareutbildning.

De får barn. Han har heltidsjobb. Hon stannar hemma med det lilla barnet — för honom är det “omöjligt” att ta någon större del av barnansvaret eftersom han måste etablera sig på sitt arbete, visa att han duger och är värd att satsa på. Hans pengar behövs för övrigt. En av dem bör också ha en fast anknytning till arbetsmarknaden för trygghetens skull. I bästa fall tar han ut lite föräldraledighet under våren eller sommaren. De får ganska snart ett barn till och kanske ytterligare ett. Föräldraförsäkringssystemet byggs ut så att om en kvinna får barn med relativt rimliga, inte alltför långa tidsintervaller, kan hon också få bidrag för skötseln av dem hemma. Hon kan själv ta hand om sina barn. Det har också blivit opinionsmässigt allt viktigare att göra det.

Efter några år hemma, kanske fem sex år, går hon tillbaka på deltid i lönearbete. Hon lyckas få deltid inom hemtjänsten och kan vara hemma när barnen kommer från skolan. Det ger inte möjligheter till avancemang. Hon har förresten varken lust eller tid med vidareutbildning vid sidan av familjeansvaret. När hennes bror skadas i en trafikolycka, finns hon till hands. Hon byter arbete till nattvak nu och då, för att anpassa det till familjens behov. Hon får viss, men dålig, ersättning för att hon sköter sin bror.

När hennes far får hjärtattack hjälper hon till under hans långa konvalescens som är för tungskött för hennes mor, som är utsliten av arbete vid ett löpande band som sömmerska och lider av ständig nackvärk och nedsatt

förmåga att lyfta. Någon tid repar sig fadern men också hennes mans föräldrar är krassliga till och från. Ibland har hon gått upp till heltidsarbete som sjukvårdsbiträde men periodvis lämnar hon det för att arbeta i det gratis omsorgsarbetet med sina nära anhöriga.

När hennes man går i pension är hon 58 år. Han blir rastlös men nu har hon några ganska lugna år då hon kan arbeta nästan heltid. Hon har bytt arbete och blivit affärsbiträde. Barnen är stora och föräldrarna, utom hennes egen mor, har dött. Henne tar hon hand om på helger, korta ledigheter m m. Hennes man hjälper dessutom till lite.

Strax efter att hon själv gått i pension blir hennes man förvirrad och hon blir bunden vid att ta hand om honom. Så småningom kan han inte lämnas alls. När han dör är hon 72 år och trött. Under alla år har hon dragits med en allt sämre rygg grundlagd under ungdomsåren inom metallindustrin. Vårdarbetet har inte heller skonat hennes kropp. Hon får svårt att sköta sig själv. Hennes inkomster som ensam pensionär är små, liksom hennes egna inkomster varit små. Hon lever ensam men har god kontakt med barn och barnbarn. Hon får nu tid att ställa upp mera som barnvakt, som söndagsvakt men klarar inte det så bra eftersom hon har svårt att gå. Hon dör lite över 80 år gammal efter att ha bott några år på servicehus.

Ökade skillnader mellan kvinnor

Det som kallas välfärdssamhället bygger på kvinnors insatser. En stor del av det som vi kallar för välfärd bygger på kvinnors *dåligt* betalda arbeten men framförallt och nästan helt obeaktat, på det som är kvinnors obetalda arbeten. Och för att kunna ge oss alla den välfärd, som vi tycker är vår rättighet, måste kvinnor avstå från att inta samma stadiga plats på lönearbetsmarknaden som män. De flesta kvinnor får en otillständigt liten del av den välfärd, som de själva är med och ger andra.

För välutbildade kvinnor ur överklassen kommer däremot inte detta framtidsscenario att vara det man kan förvänta. De kommer att ha råd att betala för barnomsorg. De kommer att kunna betala för vård av sina föräldrar. Vi får antagligen igen en ökande polarisering mellan kvinnor av olika klasser precis som vi fått allmänt ökade skillnader mellan människor under 1980-talet.

Ett sådant samhällsscenario placerar kvinnor långt ifrån makten. De få som lyckas inom näringsliv och politik kommer att leva så långt ifrån vanliga kvinnors förhållanden att de — liksom männen — tycks glömma dem, bortse från dem. Eller så ser politikerna till att kvinnor får smulor; smulan föräldraledighet och smulan lite-betalt-för-vård-av-anhörig. Så konserveras

systemet. Och alla makthavande blundar för den uppenbara systematik som ligger i den ständigt återbildade genusarbetsdelningen, vilken gör kvinnor hårdare exploaterade för mindre betalt. Man vägrar se hur denna ojämna arbetsdelning är ett av vårt ekonomiska systems byggpelare.

Att betona skillnad blir att legitimera underordning

Jag har hört en känd kvinnlig politiker tala varmt för förlängd föräldraledighet eftersom vi måste se till den verklighet kvinnor lever i och stödja dem med de problem de har. Därför, menade denna politiker, måste vi alltså bejaka och stödja *skillnaderna* mellan kvinnor och män. *Det* menar jag, är vad politiken under hela 1900-talet gjort (trots några försök att genomföra delvis andra intentioner som jag inte är omedveten om). Vi har en arbetsmarknad som klart visar på kvinnors låga värde, orättvisa behandling och dåliga maktställning i ett hierarkiskt samhälle.

Genom att utifrån utsagda förutsättningar organisera arbetet, genom att fördela det ojämnt på kvinnor och män, så har man fått svårt att tänka sig något annat, helt enkelt. När genussystemet fungerar och blivit accepterat, betyder det att man godkänner det, t o m kan tycka att den *idévärld* och den *människovärdering*, som det representerar är rimlig. De förhållanden vi är omgivna av bestämmer i hög grad hur vi kan tänka om dem. Dessutom tycks det vara så, att när ett samhälle accepterat basförutsättningen, en "naturlig" genusarbetsdelning, så arbetar det för att den återskapas och fördjupas, också när meningen är att förbättra situationen för kvinnor. Förbättringarna görs utifrån en förståelse av det som är.

Arbetet i ett samhälle producerar inte endast varor och tjänster utan det skapar och reproducerar dessutom sociala relationer. Det betyder i sin tur att det också producerar idéer om dessa sociala relationer och tankar om hur de bör se ut. De blir genom att accepteras också normerande.¹⁵⁰ I vårt samhälle har vi accepterat skillnader i arbetsuppgifter för män och kvinnor.

Nu är det 1990-tal. Faktiskt hör man idag liknande tankegångar framförda som dem Ellen Key framförde för hundra år sedan. Den kvinnliga "egendomligheten" blir nu gärna den kvinnliga "erfarenheten", vilken nästan alltid visar sig vara helt väsensskild från den manliga. Dessutom har det under senare år blivit rumsrent att påstå att biologiska skillnader är väsentliga och bör vara bestämmande i arbetslivet.

Detta sätt att tala om och tänka på kvinnor och män som först och främst olika, detta sätt att ständigt framhålla skillnaderna, är att kulturellt och so-

---

¹⁵⁰ Joyce (1987) p 6

cialt skapa och framhäva en kvinnlig särart. Om man menar att det finns en essentiell, d v s grundläggande, sådan kvinnlig särart, då menar man logiskt att det finns en rimlig uppdelning i kvinnliga och manliga arbetsområden. Kvinnor är bättre på annat än män, brukar det lite välvilligt framhållas. Därav följer naturligtvis att man tycker att det är rätt att kvinnor gör det mesta av hemarbetet och utför andra arbeten än män på lönearbetsmarknaden. Eventuellt kan man tycka att kvinnor borde få bättre betalt och kanske lite mera hjälp hemma.

Själv menar jag att detta sätt att ständig tänka och tolka i skillnader är farligt. Det blev kraftfullt nyideologiserat och spritt som en motreaktion till den kvinnliga emancipationsvägen under 1800-talet och lever ännu idag kvar. Det måste ses som den ideologiska grunden till att kvinnor förblivit underordnade mäns makt.

Litteratur och källor

ARKIV

Box WN 1000/7/2: ILO Archives, Ceneva

Kerstin Hesselgrens papper L 55:27: Kungliga Biblioteket, Stockholm

BÖCKER OCH ARTIKLAR

Affärsekonomi 1934:4

Alexander, Sally, "Women's Work in Nineteenth-Century London; A Study of the Years 1820-50", Mitchell - Oakley (1979)

Ambjömsson, Ronny, *Samhällsmodern. Ellen Keys kvinnouppfattning till och med 1896*. Göteborg (stencil avh) 1974

Andersgaard, Ingrid, "Settersker og typografer - splittelse mellom men og kvinner", Blom og Hagcmann (1982)

Andrée, Salomon August, *Industrin och kvinnofrågan. Uppfinningarnas och industrins betydelse för kvinnans likställighet med mannen*. (Studentföreningen Verdandis Småskrifter 40) Stockholm (Bonniers) 1892

Anttalainen, Marja-Liisa, *Kvinnans förändrade ställning i samhället. De tudelade arbetsmarknaderna*. Göteborg (Nordiska Ministerrådet) 1985

Arbetets Kvinnor 1937: 1

Arnup, Katherine, Andrée Lévesque and Ruth Roach Pierson (eds) *Delivering Motherhood: Maternal Ideologies and Practices in the 19th and 20th Centuries*. London (Routledge) 1990

Blauner, Robert, *Alienation and Freedom*. Chicago (Phoenix) 1964

Blewett, Mary H, Men, *Women and Work. Class, Gender, and Protest in the New England Shoe Industry, 17X0-1 910*. Urbana and Chicago (University of Illinois Press) 1988

Blom, Ida og Gro Hagcmann (red), *Kvinner selv... Sju bidrag til norsk hinnehistorie. Oslo* (Aschehoug) 1982

—, "Hjernen kan ikke udvikle sig samtidigt med ovariene...Kvinnelige pionerer i den medisinske profesjon omkring 1900", *Manliga strukturer*. (1987)

Braybon, Gail and Penny Summerfield, *Out of the cage. Women's experiences in two world wars*. London & New York (Pandora) 1987

Broch, Birte, *Kvindearbejde og kvindeorganisering. Kvinder i konfektionsindustrien 1890-1914*. Köpenhamn (SFAH Skriftserie Nr.6) 1977

—, *Kvindeligt Arbejdetjorbund, Kobenhavns afdeling 1. 100 års jubilæum 1885-1985*. Köpenhamn 1985

Bryld, Mette m fl (red), *Overgangskvinden. Kvindeligheden som historisk kategori – kvindeligheden 1880-1920*. Odense 1982

Carlsson, Christina, *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880-1910*. Lund (Arkiv avh) 1986

Cockbum, Cynthia, *Brothers. Male Dominance and Technological Change*. London (Pluto Press) 1984

—, "The Material of Male Power", *Waged Work: A Reader*. (1986)

Cott, Nancy F and Elizabeth H Pleck (eds), *A Heritage of Her Own*. New York 1979

DS1990:35 "Ärde nya jobben bra eller dåliga?" (av prognosinstitutet vid SCB för Arbetsmarknadsdepartementet) 1990

Dahlerup, Drude (red), *Kön sorterer. Könsopdeling på arbejdspladsen*. Köpenhamn (Nord 1989: 1 Nordisk Ministerråd) 1989

Davidoff, Leonore, "Class and gender in Victorian society: the diaries of Arthur J Munby and Hannah Cullwick", J L Newton, M Ryan and J Walkowitz (1983)

— and Catherine Hall, *Family Fortunes. Men and women of the English middle class 1780-1850*. London etc (Hutchinson) 1987

Dawkins, Heather, "The Diaries and Photographs of Hannah Cullwick", *Art History* Vol 10 June 1987:2

Dijkstra, B, *Idols of perversity: fantasies of feminine evil in fin-de-siècle culture*, New York (Oxford University Press) 1986

Drescher, Seymour, David Sabeau, and Allen Sharlin (eds), *Political Symbolism in Modern Europe. Essays in Honor of George L Mosse*. New Brunswick - London (Transaction Books) 1982

Eduards, Maud (red), *Kön, makt och medborgarskap*. Stockholm (Liber) 2dra uppl 1989

Edwards R C, M Reich and D M Gordon (eds), *Labour Market Segmentation*. London 1975

Ehrenreich, Barbara and English, Deidre, *For Her Own Good. 150 years of the Experts' Advice to Women*. London (Pluto Press) 1978, 1979

Emanuelsson, Agneta, *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier blund svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden, 1851-1939*. Stockholm (SHSTF, FoU-rapport, avh Uppsala) 1990

–, “Yrkesroll och identitet: Sjuksköterskor och kvinnliga lakare vid sekelskiftet”, **Framtidsstrategier för humanistisk kvinnoforskning**, Helsingfors (NOS-H) 1990

Epstein, Cynthia Fuchs, *Deceptive Distinctions. Sex, Gender and the Social Order*. London, New York (Yale University Press, Sage) 1988

Evans, R J and W R Lee, *The German Family*. London 198 1

Florin, Christina, **Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906**. Stockholm (Almqvist & Wiksell, avh Umeå) 1987

– och Ulla Johansson, “Kunskap och kompetens som vapen”, **Häftet för Kritiska Studier** 1990:3

Fraisse, Geneviève, **Femmes toutes mains. Essai sur le service domestique**. Paris (Editions du Seuil) 1979

–, **Muse de la raison. La démocratie exclusive et la différence des sexes**. Paris (Alinea) 1989

Friedan, Betty, **Den feminina mystiken. Sv övers** fr eng, Stockholm (PAN) 1968

Fürst-Mellström, Gunilla (red), **Arbetsdelningen mellan könen**. (Rapport från en forskningskonferens) 1980

Furst, Gunilla, **Reträtten från mansjobben. En studie av industriarbetande kvinnor och arbetsdelningen mellan könen på en intern arbetsmarknad**. Göteborg (avh) 1985

Furet, Francois och Mona Ozouf, **Dictionnaire critique de la revolution française**. Paris (Flammarion) 1988

Gay, Peter, *The Bourgeois Experience. Victoria to Freud. 2 vol* New York – Oxford (Oxford University Press) 1984, 1986

Geertsen, Kirsten, “Kvinnor på kontor. Könsarbetsdelning på de offentliga kontoren 1900-1940”, **Arbetshistoria** nr 5 1 1989

–, “Dannet ung pige søges..”. **Kvinder på kontor 1900-1940**. Köpenhamn (Akademisk forlag) 1990

Goodman, Kay, “Motherhood and Work. The Concept of the Misuse of Women’s Energy, 1895-1905”, Joeres and Maynes (1986)

de Groot, Joanna “‘Sex’ and ‘Race’: the Construction of Language and Image in the Nineteenth Century”, Mendus & Rendall (1989)

Göransson, Anita, **Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830-1877**. Lund (Arkiv avh Umeå) 1988

Hagemann, Gro, “Kvinnens yrkesarbete under industrialiseringsprosessen: proletarisering, könssegregering og formell likestilling”, Korppi-Tommola (1984)

–, “Kvinders relative fattigdom under det bestaaende system. Kjønn og forsørgelse i Kristiania på 1800-talet”, **Manliga strukturer...**(1987)

—, *Lavtlönnsyrker blir til. Kvinnearbeid og kjønnskiller i søm og telekommunikasjon 1870-1940*. Oslo univ (avh stencil) 1988

Hagemann, se også Blom (1982)

Hall, Catherine, "Gender divisions and class formation in the Birmingham middle class", Samuel (1981)

-, se også Davidoff (1987)

Hamilton, Cecily, *Marriage as a Trade*. 1st ed 1909, London (The Women's Press) 1981

Hansen, Bodil K, "Kvindearbejde på landet ca 1870-1900", *Konferenserapport fra Nordisk Kvinnehistoriemøte*, Oslo, Norway, 20-23/2 1983, NAVF Arbeidsnotat 1184 Oslo 1984

Hartmann, Heidi, "Kapitalismen, patriarkatet och konssegregationen i arbetet", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 198 1: 1-2

Hatje, Ann-Katrin, *Befolkningsfrågan och välfärden. Debatten om familjepolitik och nativitetsökning under 1930- och 1940-talen*. Sthlm (avh) 1974

—, *Den svenska förskolans historia sedd ur ett kvinnoperspektiv, 1900-1960*. Kommande

—, "Kvinnofrigörelse och professionalisering utifrån moderskapsideologin" kommer i antologin *Kärlek och arbete* red Wikander 1992

Haug, Frigga, "Nazismens mödrar och den kvinnliga särarten", *Häftan för kritiska studier* 1990:4

Hausen, Karen, "Family and role-division: The polarisation of sexual stereotypes in the nineteenth century — an aspect of the dissociation of work and family life", R J Evans and W R Lee, *The German Family*. London 1981

— (red), *Frauen suchen ihre Geschichte. Historische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*. Muenchen (Becksche Reihe) 2. Aufl. 1987

Hedström Huveröd, Susel, *Kvinnor som murbräckor*. Stockholm (Carlssons) 1989

Heta siffror & kalla fakta nr 6 (information från LO) 1989

Hewitt, Nancy A, *Women's Activism and Social Change*. Rochester, New York 1822-1872. Ithaca and London (Cornell University Press) 1984

Hetzler, Antoinette, "Kvinnor i arbetslivet - skaderisker och ersättningschanser" *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1989: 1

Higonnet, Margaret Randolph, Jane Jensen, Sonya Michel and Margaret Collins Weitz (eds), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. New Haven and London (Yale University Press) 1987

Hirdman, Yvonne, "Den socialistiska hemmafrun", Åkerman (1983)

—, "Skärvor av kvinnoliv: Ur Alva Myrdals brevsamling 1930-1950", *Arbetshistoria* nr 44-45 1987/88

- , **Att Lägga livet tillrätta** Stockholm (Carlssons) 1989
- , “Genusystemet”, *SOU 1990:44 Demokrati och makt i Sverige*. Stockholm 1990
- Hubbard, Ruth, *The Politics of Women's Biology*. New Brunswick – London (Rutgers University Press) 1990
- Hunt, Felicity, “The London Trade in the Printing and Binding of Books: An Experience in Exclusion, Dilution and De-skilling for Women Workers”, *Women's Studies International Forum* Vol 6 1983:5
- , “Opportunities Lost and Gained: Mechanization and Women's Work in the London Bookbinding and Printing Trades”, John (1986)
- Irlinger, Irma, **TCO och kvinnorna: tidsperioden 1944-1974, studie av TCOs och SIFs arbetsmarknadspolitik och behandling av principen lika lön för lika arbete**. Stockholm (Almqvist & Wiksell, avh Uppsala) 1990
- Jacobus, Mary, Evelyn Fox Keller and Sally Shuttleworth (eds), **Body/Politics. Women and the Discourses of Science**. New York & London (Routledge) 1990
- Joeres, Ruth-Ellen B and Mary Jo Maynes (eds), **German Women in the Eighteenth and Nineteenth Centuries. A Social and Literary History**, Bloomington (Indiana University Press) 1986
- Johannisson, Karin, “Skalpellen ett sätt att tämja kvinnan” rec av Ornella Moscucci, *The science of woman: Gynaecology and gender in England 1800- 1929*. (Cambridge University Press), i *Dagens Nyheter* 5 mars 1991
- Johansson, Elin, **Typografiska Kvinnoklubben 1904-1939**. Stockholm (Typografiska föreningen) 1939
- John, Angela V (ed), *Unequal Opportunities. Women's Employment in England 1800-1918*. London (Basil Blackwell) 1986
- Jonsson, Inger, “‘Arbetsökande kvinnor göra sig ej besvär’. Kvinnors arbete på industriorten Ljusne under 1930-talet”, *Historisk Tidskrift* 1987: 1
- Josefson, Eva-Karin, “Kvinnosynen i sekelskifteskunsten – exemplet Fernand Khnopff”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1986:2
- , “Konfrontation eller kamratskap. Arbetarkvinnor hos Rudolf Värnlund och Lars Ahlin”, *Arbetshistoria* Nr 44-45 1987/88
- , **Arbetande kvinnor i litteraturen**. Stockholm (Arbetslivscentrum) 1989
- Joyce, Patrick (ed), **The Historical Meanings of Work**. Cambridge (Cambridge University Press) 1987
- Karlsson, Gunnel, “Anpassning eller protest? Överlevnadsstrategier bland prostituerade i Göteborg på 1800-talet”, *Manliga strukturer* ... (1987)
- Karlsson, Lynn och Ulla Wikander, **Kvinnorarbete och könssegregering i svensk industri 1870-1950: reuppsatser**. (Uppsala Papers in Economic History, Department of Economic History, Research Report No 9) 1985

- Karlsson, Lynn, "The 1909 prohibition against women's night work in Sweden", unpublished paper for conference on "Women's Waged Work and Protective Labour Legislation in Europe and the U.S.A. in Comparative Perspective" at the Rockefeller Foundation's Conference Center in Bellagio, Italy, July 31 to August 4, 1989
- Kelly, Alfred H. "Darwinism and the Working Class in Wilhelmian Germany", Drescher, Sabean, and Sharlin (eds) (1982)
- Kessler-Harris, Alice, "Stratifying by Sex: Understanding the History of Working Women", Edwards m fl (1975)
- , "Where Are the Organized Women Workers?"; Cott and Pleck (1979)
- , "'Rosie the Riveter': who was she?"; *Labor History* vol 24 1983:2
- , *Out to Work. A History of Wage-Earning Women in the United States*. New York-London (Oxford Univeristy Press) 1982, 1983
- , *A Woman's Wage. Historical Meanings & Social Consequences*. Lexington (University Press of Kentucky) 1990
- Key, Ellen, *Missbrukad kvinnokraft och Naturenliga arbetsområden för kvinnan*. Stockholm 1896
- , *Barnets århundrade*. Vol 1-2, Stockholm 1900
- , *Missbrukad kvinnokraft och kvinnopsykologi*. Förord m m av Björn Sjövall. Stockholm (LOGOS) 198 1
- Knibiehler, Yvonne and Catherine Fouquet, *La femme et les médecins. Analyse historique*. (Hachette) 1983
- Knocke, Woukko, *Invandrade kvinnor i lönearbete och fack*. Stockholm (Arbetslivscentrum, forskningsrapport nr 53) 1986
- Korppi-Tommola, Aura (red), *Rapport från nordiskt kvinnohistoriskt seminarium 20-21.1.1984*. Helsinki (Nais-historiallisia tutkimuksia 2) 1984
- Kommunal på klasstrappan*. (Rapport 1 och 2) Broschyrer. Stockholm 1989
- Koonz, Claudia, *Mothers in the Fatherland*. London (Jonathan Cap) 1987, pb 1988
- Kyle, Gunhild, *Gästarbeterska i manssamhället. Studier om industriarbetande kvinnors villkor i Sverige*. Stockholm (Liber) 1979
- , "Arbetsdelning, tidsfördelning och kunskapsfördelning. Om kvinnors och mäns samhällsvillkor", *Historisk Tidskrift* 1987:4
- Landes, Joan B, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*. Ithaca and New York (Cornell University Press) 1988
- Lewis, Jane, *Women in England, 1870-1950*. Bloomington (Indiana University Press) 1984
- Lindgren, Gerd, *Kamrater, kollegor och kvinnor - en studie av könssegregeringsprocessen i tv8 mansdominerade organisationer*. Umeå (avh) 1985

Losman, Beata, **Kamp för ett nytt himmoliv. Ellen Keys idéer och deras betydelse för sekelskiftets unga kvinnor.** Helsingborg (Liber) 1980

Lundborg, Herman, Om **sinnessjuka lärarinnor jämte en kort öfverblick öfver småskolelärarinnornas ställning i Sverige.** Broschyr. Stockholm 1902

—, **Svenska folktyper. Bildgalleri, ordnat efter rasbiologiska principer och försett med en orienterande översikt.** Stockholm (Tullbergs) 1919

Lundgren, Britta, **Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket.** Stockholm (Carlssons, avh Umeå) 1990

Löfgren, Oscar, "Kvinnfolksgöra - om arbetsdelning i bondesamhället", **Kvinnovetenskaplig Tidskrift** 1982:3

Malcolmson, Patricia E, **English Laundresses. A Social History, 1850-1930.** Urbana and Chicago (University of Illinois Press) 1986

Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle. Red Birgit Sawyer och Anita Göransson, Borås (Göteborgs universitet) 1987

Manns, Ulla, **Women in Sweden. Historical facts from 1845 to 1921.** Broschyr (också på svenska, Centrum för kvinnliga forskare och kvinnoforskning, universitetet i Stockholm) 1987

—, **Kvinnofrågan runt förra sekelskiftet. En artikelbibliografi.** Lund (Arkiv, under utgivning) 1991/09/92

-, "Moderskap och emancipation i sekelskiftets Sverige. En diskussion mellan Fredrika-Bremer-förbundet och Ellen Key" kommer i antologin **Kärlek och arbete** red Wikander 1992

Martinsen, Kari, **Fredige och uforsagte diakonissor. Et omsorgsyrke vokser fram 1860-1905.** Oslo (Aschehoug) 1984

Matovic, Margareta, "Den ensammas lott. Om ensamstående kvinnor i 1800- talets Stockholm", **Manliga strukturer** . ..(1987)

Melander, Ellinor, **Den sexuella krisen och den nya moralen. Förhållandet mellan könen i Grete Meisel-Hess' författarskap.** Stockholm (Almqvist & Wicksell, avh Stockholm) 1990

—, "Ellen Key och den tyska kvinnorörelsen, 1896-1915", kommer i antologin **Kärlek och arbete** red Wikander 1992

Melby, Kari, **Kull og kamp. Norsk Sykepleierforbundshistorie.** Oslo (Cappelen) 1990

Mendus, Susan & Jane Rendall (eds), **Sexuality & Subordination. Znterdisciplinary studies of gender in the nineteenth century.** London & New York (Routledge) 1989

Merchant, Carolyn, **The Death of Nature. Women, Ecology and the Scientific Revolution.** New York etc (Harper & Row) 1980, 1983

Meyerson, Gerda, **Arbeterskornas värld. Studier och erfarenheter.** Stockholm (Gebbers) 1917

Milkman, Ruth (ed), **Women, Work and Protest. A Century of U.S. Women's Labor History.** Boston, London etc (Routledge & Kegan Paul) 1985

—, **Gender at Work. The Dynamics of Job Segregation by Sex during World War II.** Urbana and Chicago (University of Illinois Press) 1987

Mitchell, Juliet and Ann Oakley, **The Rights and Wrongs of Women.** 1st ed 1976, London (Penguin) 1977, 1979

Moberg, Kerstin, **Från tjänstehjon till hembiträde: en kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen, 1903-1946.** Stockholm (avh Uppsala) 1978

Moore, Jr., Barrington, **Injustice. The social buses of obedience & revolt.** London (Macmillan Press) 1978

Mosse, George L, **Toward the Final Solution. A History of European Racism.** London etc (Dent & Sons) 1978

—, **Masses and man. Nationalist and fascist perceptions of reality.** New York 1980

—, **Nationalism and Sexuality. Middle-Class Morality and Sexual Norms in Modern Europe.** Madison, Wisc & London (University of Wisconsin Press) 1985, pb 1988

Murar rivs när kvinnor bygger. (Det nordiska BRYT-projektet, rapport nr 17) 1989

Newman, Louise Michele (ed), **Men's Ideas/Women's Realities. Popular Science 1870-1915.** New York (Pergamon Press) 1984, 1985

Newton, J L, M Ryan and J Walkowitz (eds), **Sex and Class in Women's History. 1983**

Norden. Industritidning. "Svenska Industrimagasinet i Stockholm och dess föreståndarinna, Augusta Brandes" Stockholm den 23 juli 1880:30

Norlander, Kerstin, "Kön, arbetsdelning och facklig politik", **Arkiv** Nr 29- 30 1984

Nyberg, Anita, **Tekniken – kvinnomas befriare? Hushållsteknik, köpevaror, gifta kvinnors hushållsarbets tid och förvärvsdeltagande 1930-talet – 1980-talet.** Linköping (avh) 1989

Nyblom, Helena, **I kvinnofrågan. Embetet att vara husmor. Kvinnans kallelse.** Stockholm (Wahlström & Widstrand) 1887, 1896.

Nye, Robert A, "Degeneration and the Medical Model of Cultural Crisis in the French Belle Epoque", Drescher, Sabeau, and Sharlin (eds) (1982)

Ohlander, Ann-Sofie, "En utomordentlig balansakt. Kvinnliga forskarpionjärer i Norden", **Historisk Tidskrift 1987:** 1

Olsson, Åke, Syster **och** lönarbetare – om sjuksköterskans **ställning på arbetsmarknaden under 75 år.** Stockholm (SHSTF) 1986

Paternatt, Carole, **The Sexual Contract.** Cambridge (Polity Press) 1988

Personaltjänstföreningen SAIA 1921-1961. Stockholm 196 1

Persson, Birgit, "Frida Stéenhoff – bekämpare av patriarkatet", **Arbetshistoria** Nr 44-45 1987/1988

- , "Anna Lindhagen, samhällsmodern och rösträttskämpen", *Studier i modern historia, tillägnade Jarl Torbacke den 18 augusti 1990*. Stockholm 1990
- Phillips, Anne and Barbara Taylor, "Sex and Skill", *Waged Work: A Reader*. (1986)
- , *Divided Loyalties. Dilemmas of Sex and Class*. London (Virago) 1987
- Pierson, Ruth Roach, "Ellen Key: Maternalism and Pacifism", Anrup-Lévesque-Pierson (1990)
- Poovcy, Mary, "Speaking of the Body: Mid-Victorian Constructions of Female Desire", Jacobus etc (1990)
- På tal om kvinnor och män, luthund om jämställdhet 1990*, Stockholm (SCB) 1990
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809-1846. Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga näringarna*. Göteborg (avh) 1960
- , *Statistik och politik. Landsorganisationen och kvinnorna på arbetsmarknaden*. Stockholm (Prisma) 1974
- Rilcy, Denise, "Am I that name?" *Feminism and the Category of "Women" in History*. London (MacMillan Press) 1988
- Rose, Sonya O, "Gender Antagonism and Class Conflict: Exclusionary Strategies of Male Trade Unionists in Nineteenth Century Britain", *Social History* Vol 13 1988:2
- Rosenbeck, Bente, *Kvindekoen. Den moderne kvindeligheds historie 1880-1980*. Köpenhamn (Gyldendals) 1987
- Rosenberg, Rosalind, "In Search for Woman's Nature, 1850-1920", *Feminist Studies* 1974-1975:2
- , *Beyond Separate Spheres: Intellectual Roots of Feminism*. New Haven (Yale University Press) 1982
- Russett, Cynthia Eagle, *Sexual Science. The Victorian Construction of Womanhood*. Cambridge, Mass. & London (Harvard University Press) 1989
- Röster om facket och jobbet* (slutrappport, Sven Nelander, LOs fördelningspolitiska enhet) Broschyr. Stockholm 1989
- Samuel, Raphael (ed), *People's History and Socialist Theory*. London etc (Routledge & Kegan Paul) 1981
- Saycers, Janet, *Biological Politics. Feminist and anti-feminist perspectives*. London-New York (Tavistock) 1982, 1985
- Schwarz, Gudrun, "'Mannweiber' in Männerthorien", Hausen (1987)
- Skarin Frykman, Birgitta, *Arbeturkultur – Göteborg 1890*. Surte (Minab) 1990
- Smith, Bonnie, *Ladies of the Leisure Class: The Bourgeoises of Northern France in the 19th Century*. Princeton NJ (Princeton University Press) 1981
- Smith-Rosenberg, Carroll, *Disorderly Conduct. Visions of Gender in Victorian America*. New York, Oxford (Oxford University Press) 1985, 1986

–, “The New Woman as Androgyne: Social Disorder and Gender Crisis, 1870-1936”, *Disorderly Conduct*. (1986)

Solidarisk arbetspolitik för det goda arbetet. Svenska Metallindustriarbetareförbundet, Kongress 3-9 september 1989. Stockholm 1989

Soloway, Richard Allen, “Feminism, Fertility, and Eugenics in Victorian and Edwardian England”, Drescher, Sabeen, and Sharlin (eds) (1982)

Sommestad, Lena, **Mjölk och människor. Liv och arbete vid Uppsala Mejeri 1871-1985.** Uppsala (Hallgren & Fallgren) 1987

–, “Från mejerska till mejerist”, *Historisk Tidskrift* 1987: 1

–, “From Dairymaids to Dairywomen. Some Aspects on the De-Feminization Process in Swedish Dairying.” unpublished paper for the Berkshire Conference, Rutgers University, NJ, USA, June 1990, kommer i *Gender and History* 1992

SOU 1938:47 **Betänkande angående gift kvinnas förvärsarbete m m** Stockholm 1938

Stanley, Liz (ed), The *Diaries of Hannah Cullwick, Victorian Maidservant*. (Rutgers University Press) 1984

Statistisk Årsbok för Sverige 1990. Stockholm (SCB) 1989

Stoehr, Irene, “‘Organisierte Muetterlichkeit’. Zur Politik der deutschen Frauenbewegung um 1900”, Hausen (1987)

Sundin, Elisabeth, “Osynliggörandet av kvinnor - exemplet företagare”, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1988: 1

Svensk *Hemindustri* 1-2. Stockholm (SOS. Socialstatistik.) 1917

Svenska Telegrafverket. Historisk framställning. Det statliga telefonväsendet 1881-1902. Göteborg (Elanders) 1931

Svensson, Gösta A, “Tema med variationer. 60-årsjubileum hos Amanda Christensens AB”, *Beklädnadsfolket* 1946:2

Taylor, Barbara, **Eve and the New Jerusalem. Socialism and feminism in the nineteenth century.** New York (Pantheon Books) 1983

Tidevarvet 1931:7

Waged Work: A Reader. Edited by Feminist Review (Virago) 1986

Waldemarsson, Ylva, “Kontrakt under förhandling”, Y Hirdman & G Åström, **Kontrakt i kris.** kommande

Walkowitz, Judith R, **Prostitution and Victorian Society. Women, class, and the state.** Cambridge, London etc (Cambridge University Press) 1st ed 1980, pb 1982, 1983

Vamrnen, Tinne, **Rent og urent. Hovedstadens piger og fruer 1880-1920.** Köbenhavn (Gyldendals) 1986, 1988

Wierling, Dorothee, **Mädchen für alles. Arbeitsalltag und Lebensgeschichte städtischer Dienstmädchen um die Jahrhundertwende.** Berlin-Bonn (Dietz) 1987

Wikander, Ulla, "Den könssegregerade arbetsmarknaden — i avtagande eller tilltagande under 1900-talet? Om konfektionsfirman Algots 1920-1960", *Konferensrapport fru Nordisk Kvinnehistoriemöte, Oslo, Norway, 20-23/2 1983*, NAVF Arbeidsnotat 1/84 Oslo 1984

—, "Frivillig könsarbetsdelning eller strukturell underordning. En nordamerikansk rättgång om kvinnors löner och arbete", *Manliga strukturer* (1987)

—, *Kvinnors och mans arbeten. Gustavsberg 1880-1980. Genusarbetsdelning och arbeters degradering vid en porslinsfabrik*. Lund (Arkiv) 1988

—, "Kvinnorarbete och rationalisering. Gustavsbergs porslinsfabrik under mellankrigstiden", *Daedalus, Sveriges Tekniska Museums Årsbok* 1988.

—, "Periodisering av kapitalism — med kvinnor", *Arbetarhistoria* 51 1989

Winberg, Christer, "Patriarker i kvinnoförbund. Textilarbeterförbundets kvinnosyn", *Manliga strukturer ...*(1987)

Witt-Brattström, Ebba, *Moa Martinson. Skrift och drift i trettioalet*. Stockholm (Norstedts) 1988, 1989

Zepler, Wally, "Der internationale Frauenkongress", *Der sozialistische Akademiker* 2. Jg Berlin 1896

Zylberberg-Hocquard, Marie-Hélène, *Féminisme et Syndicalisme en France*. Paris (anthropos) 1978

Åberg, Ingrid, "Revivalism, Philanthropy and Emancipation. Women's Liberation and Organization in the Early Nineteenth Century", *Scandinavian Journal of History* 13 1988

Åkerman, Brita, "'Väldigt aktiva och kolossalt aktuella'. Om yrkeskvinnornas klubbar och förbund", Åkerman (1983)

Åkerman, Brita m fl (red), *Vi kan, Vi behövs! Kvinnorna går samman i egna föreningar*. Stockholm (Akademilitteratur) 1983

Åström, Gertrud, "Föräldraförsäkring och vårdnadsbidrag — om förhållandet mellan ideologi och verklighet" *Kvinnovetenskaplig Tidskrift* 1990:2

Uppsala Papers in Economic History consists of the following series:

RESEARCH REPORTS

1. Bo Gustafsson: The Causes of the Expansion of the Public Sector in Sweden during the 20th Century. 1983.
2. Mats Essemyr: Food Consumption and Standard of Living: Studies on Food Consumption among Different Strata of the Swedish Population 1686-1933. 1983.
3. Göran Rydén: Gammelstilla stångjärnsmedja - en manufakturindustri. 1984.
4. Alf Johansson: Market, Nature and Work: The basics of work organization in a nineteenth-century export sawmill. 1984.
5. Lena Sommestad: Strukturomvandling och yrkessammansättning: Ala sågverk under mellankrigstiden. 1985.
6. Li Bennich-Björkman: Nationalekonomi och ekonomisk historia. Inställningen hos nationalekonomer till ämnet ekonomisk historia 1929-1947. 1985.
7. Håkan Lindgren: International Firms and the Need for an Historical Perspective. 1985.
8. Alice Teichova: Economic Policies in Interwar East Europe: Freedom and Constraints of Action. 1985.
9. Lynn Karlsson & Ulla Wikander: Kvinnoarbete och könssegregering i svensk industri 1870-1950: Tre uppsatser. 1985.

10. Bo Gustafsson: Det antika slaveriets nedgång: En ekonomisk teori. 1985.
11. Mats Morell: Eli F. Heckscher, utspisningsstaterna och den svenska livsmedelskonsumtionen från 1500-talet till 1800-talet. Sammanfattning och komplettering av en lång debatt. 1986.
12. Ragnhild Lundström & Kersti Ullenhag: Methodological Problems in Business History: Two Papers. 1986.
13. Kersti Ullenhag (editor): Books and Articles from the Department of Economic History at Uppsala University. 1986.
14. Georg Péteri: The Role of State and Market in the Regulation of Capital Imports: Hungary 1924-1931. 1987.
15. Håkan Lindgren: Banking Group Investments in Swedish Industry: On the emergence of banks and associated holding companies exercising shareholder influence on Swedish industry in the first half of the 20th century. 1987.
16. Mats Morell: Om mått- och viktsystemens utveckling i Sverige sedan 1500-talet. Vikt- och rydmått fram till metersystemets införande. 1988.
17. Juergen Salay: The Soviet Union River Diversion Project. From Plan to Cancellation 1976-1986. 1988.
18. Göran B. Nilsson: Kreditens jättekraft. Svenskt bankväsende i brytningstid och genombrottstid vid 1800-talets mitt. 1988.

19. Maurits Nyström: En spegel av ett sekel. Riksdagens resor i Norrbotten 1880-1988. 1988.
20. Lars Magnusson: Korruption och borgerlig ordning — naturrätt och ekonomisk diskurs i Sverige under Frihetstiden. 1989.
21. Hans Sjögren: Kreditförbindelser under mellankrigstiden. Krediter i svenska affärsbanker 1924-1944 fördelade på ekonomiska sektorer och regioner. 1989.
22. Eskil Ekstedt: Knowledge Renewal and Knowledge Companies. 1989.
23. Karl-Gustaf Hildebrand: Om företagshistoria. 1989.
24. Gert Nylander: Företagsarkiv och företagshistorisk forskning. 1990.
25. Bo Gustafsson: Gunnar Myrdal 1898-1987. Liv och verk. 1990.
26. Gaim Kibreab: The State of the Art Review of Refugee Studies in Africa. 1991.
27. Lena Schröder: Från springpojke till fullgod arbetare: Om bakgrunden till 1930-talets ungdomsreservarbete. 1991.
28. Ulla Wikander: Delat arbete, delad makt: Om kvinnors underordning i och genom arbetet. 1991.

WORKING PAPERS

1. Alice Teichova: Rivals and Partners. Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century. (*Report from the Vienna Banking — Industry Symposium 1988.*) 1988.

2. Fritz/Kastner/Larsson: Banking and Bank Legislation in Europe 1880-1970. (**Report from the Vienna Banking—Industry Symposium 1988.**) 19x9.
3. Elizabeth A Boross & Håkan Lindgren: Bank-Industry Connections in Hungary and Sweden. Two Studies. (**Report from the Vienna Banking—Industry Symposium 1988.**) 1989.
4. Volker Wellhöner & Harald Wixforth: Bank-Industry Relations in Theory and Practise. Two Studies. (**Report from the Vienna Banking-Industry Symposium 1988.**) 1989.
5. Ragnhild Lundström & Jan Ottosson: Bank-Industry Relations in Sweden: Ownership and Interlocking Directorates. (**Reports from the Vienna Banking — Industry Symposium 1988.**) 1989.
6. Agnes Pogány & György Kövér: Banking and Industry In Hungary. (**Reports from the Vienna Banking — Industry Symposium 1988.**) 1989.
7. Ulla Wikander (ed.): The Sexual Division of Labour, 19th & 20th Centuries. Six essays presented at the Ninth International Economic History Congress, Berne 1986. 1989.
8. Agneta Emanuelsson, Lynn Karlsson, Ulla Wikander & Ingrid Åberg (red.): Kvinnohistoria i teoretiskt perspektiv. Konferensrapport från det tredje nordiska kvinnohistorikermötet. 13 -16 april 19x9.1990
9. The Banking Project: The Network of Financial Capital: Essays in Honour of Ragnhild Lundström.

BASIC READINGS

1. Håkan Lindgren & Kersti Ullenhag (eds.): Teorier och teoretisk tillämpning i företagshistorisk forskning. Med bidrag av Herman Daems, Erik Dahmén, Håkan Lindgren och Kersti Ullenhag. 1985.
2. Britta Jonell-Ericsson: Skinnare i Malung. 1987.
3. Håkan Lindgren & Hans Modig: The Swedish Match Company in the Interwar Years. An International Perspective. 1987.
4. Bo Gustafsson: Den ekonomiska vetenskapens utveckling. Del 1: Från Aristoteles till Adam Smith. 1988.
5. Bob Engelbertsson & Lynn Karlsson: Seminarieuppsatsen. En genomgång av formella krav. 1989.
6. Mats Larsson & Håkan Lindgren: Risktagandets gränser. Utvecklingen av det svenska bankväsendet 1850-1980. 1989.